

Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії України і методики викладання історії

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

на тему:

**«Розвиток історичної компетентності
під час вивчення діяльності
гетьмана Івана Мазепи на уроках історії України у
8 класі»**

Студента 2 курсу, групи СОІ-2 м
спеціальності 014 «Середня освіта»
(за предметними спеціальностями)
предметної спеціальності
014.03 «Середня освіта (Історія
та громадянська освіта)»
**Слободян Владислав
Володимирович**

Керівник:
кандидат історичних наук, доцент
Кобута Степан Йосипович

Рецензент:
кандидат історичних наук, доцент
**Дрогомирецька Людмила
Романівна**

м. Івано-Франківськ – 2025 р.

АНОТАЦІЯ

Слободян Владислав Володимирович

Розвиток історичної компетентності під час вивчення діяльності гетьмана Івана Мазепи на уроках історії України у 8 класі. 2025. 90 с.

SLOBODIAN VLADYSLAV VOLODYMYROVYCH

DEVELOPMENT OF HISTORICAL COMPETENCE WHILE STUDYING THE ACTIVITIES OF HETMAN IVAN MAZEPA IN UKRAINIAN HISTORY LESSONS IN THE 8TH GRADE.

Магістерська робота присвячена актуальній проблемі розвитку історичної предметної компетентності учнів закладів загальної середньої освіти під час вивчення діяльності гетьмана Івана Мазепи на уроках історії України у 8 класі. Актуальність дослідження зумовлена потребою сучасної української освіти у формуванні в учнів здатності до усвідомленого, критичного та самостійного пізнання історичного минулого, осмислення ролі історичних постатей у процесах державотворення, а також подолання усталених стереотипів, що тривалий час існували в історіографії та шкільному навчанні. Особливе значення у цьому контексті має постать Івана Мазепи, діяльність якого відіграла важливу роль у політичному, соціально-економічному та культурно-освітньому розвитку Гетьманщини наприкінці XVII – на початку XVIII століття.

У магістерській роботі розкрито зміст та засоби розвитку історичної компетентності учнів на прикладі вивчення внутрішньополітичного розвитку Гетьманщини за часів правління Івана Мазепи. Подано характеристику підходів до оцінки постаті гетьмана в науковій літературі, з'ясування особливостей соціально-політичної, економічної та культурно-освітньої політики Мазепи, визначення викликів, з якими стикалася його внутрішня політика, а також розробку форм і методів використання матеріалів дослідження в навчальній та виховній діяльності закладів освіти.

Ключові слова: бунчукове товариство, виховна робота, внутрішня політика, гетьман, Гетьманщина, історична компетентність, козацька держава, І.Мазепа

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. Стан дослідження проблеми: джерельна база та історіографія	8
1.1. Джерельна база	8
1.2. Наукова, навчальна і методична література	21
РОЗДІЛ 2. Внутрішня політика Івана Мазепи	33
2.1. Соціально-політична та економічна політика Івана Мазепи.....	33
2.2 Політика в культурно-освітній сфері (освіта, мистецтво, архітектура, література).....	42
РОЗДІЛ 3. Історична предметна компетентність учнів як здатність самостійного пізнання минулого	49
РОЗДІЛ 4. Форми і методи розвитку історичної компетентності при вивченні шкільної теми «Гетьманщина за доби Івана Мазепи.....	66
ВИСНОВКИ.....	756
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	81
ДОДАТКИ.....	91

ВСТУП

Актуальність теми дослідження:

Кожен народ, який стає на шлях національно-державного відродження, звертається до минулого з метою відшукати своїх героїв, значні історичні події, що становлять славу народу, коріння історичних традицій тощо. Це природне прагнення тих, хто хоче довести світові свої слушні права на існування та певне місце в історії людства. На сучасному етапі зростаюча увага істориків до питань національної історії обумовила необхідність перегляду та нового трактування багатьох історичних проблем, а також пошук нових напрямків досліджень, підходів та методів.

В історії нашої держави було багато періодів та історичних осіб, які мали непересічне значення для її існування. На нашу думку, одним з найважливіших в історії України для розвитку її народу, державності, економіки та культури був період гетьманування Івана Степановича Мазепи (1687-1709 рр.). Це була неординарна історична особа, що прожила незвичайне, бурхливе життя, яке образно можна було б порівняти з падаючою зорею – її вже нема, а її світло ще іде до нас. Тому зрозуміло, що ця особа привертала, привертає і буде привертати до себе увагу істориків.

Прагнення дослідити проблеми доби Мазепи (кінець XVII - початок XVIII ст.) часто переплітається з проблемою відсутності джерел в архівах України та незадовільним станом інформації про бібліографію визначених питань. Частина наукових досліджень минулого, яка зберігається у різних фондах наукових бібліотек України, часто залишається неопрацьованою через те, що їх досить важко розшукати, частина не встигає надходити із-за кордону від різноманітних установ, решта не підлягає опрацюванню через свій стан. Не маючи можливості поглиблено вивчати історіографію проблеми, працюючи на давно відкритих джерелах, історики нерідко в своїх роботах повторюють давно відкриті істини, приходять до відомих висновків, роблять вже виправлені помилки, в той час, як дійсно важливі питання, в

тому числі і з історії життя та діяльності Мазепи, залишаються поза їх пошуковими інтересами. Протягом XVIII - XX ст. була написана велика кількість різноманітних історичних творів. На їх зміст та головні висновки впливали приналежність істориків до тієї чи іншої концепції історичного розвитку, відповідність їх праць певній ідеології та багато інших факторів, які обумовили деякі стереотипи в дослідженні даної постаті, отже, і ті питання, які не стали об'єктом історичних досліджень.

Мета дослідження: на прикладі характеристики внутрішньополітичного розвитку Гетьманщини за часів правління Івана Мазепи, розкрити зміст та засоби розвитку історичної компетентності у здобувачів освіти закладів загальної середньої освіти.

Завдання дослідження:

- проаналізувати наявну джерельну базу, історичні джерела, наукові та методичні праці, використані при написанні дослідження;
- охарактеризувати історичні підходи до постаті Івана Мазепи в контексті реалізації ним внутрішньої політики та її впливу на розвиток Гетьманщини, реформаторські зусилля гетьмана Мазепи в культурно-освітній та церковній сферах;
- визначити виклики, з якими стикалася внутрішня політика Мазепи, зокрема протистояння з опозиційними силами та вплив зовнішніх факторів;
- визначити місце внутрішньополітичного курсу Мазепи в загальному історичному контексті українського державотворення.
- розробити методику використання матеріалів дипломної роботи в навчальній та виховній діяльності у закладах освіти.

Об'єктом дослідження є формування історичної компетентності у школярів при вивченні теми розвитку української гетьманської держави за часів гетьмана І.Мазепи.

Предметом дослідження є особливості форми і методи формування історичної компетентності при вивченні внутрішньополітичного розвитку, з'ясуванні основних здобутків та прорахунків гетьмана.

Географічні межі дослідження Гетьманщини за часів Івана Мазепи охоплюють територію Лівобережної України та частково Правобережжя на початкових етапах гетьманування І. Мазепи. Територіально Гетьманщина межувала Російською імперією на північному сході, Кримським ханством та Османською імперією на півдні, Річчю Посполитою на заході. Хронологічні межі дослідження відповідають періоду правління Івана Мазепи з 1687 по 1709 роки (від отримання статусу гетьмана до усунення від влади після поразки шведського короля Карла XII, на бік якого перейшов І. Мазепа).

Специфіка об'єкта дослідження, мета роботи зумовили використання певних **методів дослідження**. При дослідженні внутрішньополітичного розвитку Гетьманщини в часи гетьмана Івана Мазепи (1687-1709) були застосовані наступні методи та прийоми:

- теоретичний аналіз наукових літературних джерел – підбір теоретичної літератури для дипломної роботи, вивчення обраної літератури;
- синтез – виділення необхідних для виконання дипломної роботи відомостей, поєднання окремих складових в єдине ціле;
- узагальнення – опрацювання та переосмислення матеріалів із списку джерел дипломної роботи;
- порівняння – здійснення порівняльного аналізу обраної інформації з метою уникнення повторів при проведенні дослідження;
- описовий метод – викладення в тексті дипломної роботи обраної та опрацьованої інформації.

Наукова новизна дипломної роботи полягає в тому, що формування історичної компетентності учнів 8 класу загальноосвітньої школи сьогодні є одним із найважливіших педагогічних процесів. Розробка напрацювань та рекомендацій відповідно теми дипломної роботи «Розвиток історичної компетентності під час вивчення діяльності гетьмана Івана Мазепи на уроках

історії України у 8 класі» стане новим кроком у освітньому процесі загальноосвітньої школи, дасть змогу застосовувати досвід минулого у проєкції сучасних процесів сьогодення, розкрити особливості формування української думки та національної свідомості в контексті конкретної історичної доби, а також ознайомлення з історіографією вищевказаної теми..

Практична значимість дипломної роботи полягає у тому, що її результати можна використовувати у не лише у дослідженнях з історичних дисциплін, а й соціології, культурології, при написанні статей, рефератів, інших курсових чи дипломних робіт з цієї тематики. Запропонований матеріал може бути застосований в якості підготовчого матеріалу до занять, тематичних семінарів, конференцій, виставок тощо.

Матеріали для освітніх програм: результати роботи можна використовувати в підготовці лекцій, уроків чи семінарів для шкіл і університетів (зокрема, для розділів історії України періоду XVII–XVIII ст.); створення презентацій чи методичних рекомендацій для вчителів і викладачів;

- Популяризація історії України: публікація статей або презентація результатів у публічному просторі (конференції, історичні журнали, блоги), що сприятиме поширенню знань про важливий період української історії; використання матеріалів роботи для створення популярних продуктів: підкастів, відео чи інфографіків;

- Міждисциплінарні можливості: дослідження може бути корисним для суміжних дисциплін, як-от політологія (досвід державного управління), соціологія (аналіз суспільних відносин) чи культура (розвиток освіти й церкви);

Апробація результатів дослідження була здійснена під час виступу на щорічній звітно-науковій конференції професорсько-викладацького складу, аспірантів і студентів Прикарпатського національного університету за 2024 р. **Структура дипломної (магістерської) скрадатиметься** зі вступу, 4 розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ 1. Стан дослідження проблеми: джерельна база та історіографія

1.1. Джерельна база

Роль гетьмана Івана Мазепи в історії України та українського народу важко переоцінити. Його особистість асоціюється з видатною державною та культурною діяльністю. Мазепа був відомий широтою поглядів, реформаторською направленістю, просвітництвом та меценатством, що було оцінено як його сучасниками, так і наступними поколіннями, попри те, що в Полтавській битві в 1709 року гетьман отримав поразку, а пізніше московська православна церква наклала на нього анафему.

Вибір джерел для дипломного дослідження обумовлений особливостями його тематики. Ми обрали ті джерела, які розкривають сутність особистості Івана Мазепи у контексті ведення ним внутрішньої політики, а також розвитку гетьманщини за його часів. Зупинимось на тих джерелах, що виявились більш інформативними для розкриття теми та проблематики дослідження.

При написанні дипломної роботи були використані матеріали з книги Д. Журавльова «Мазепа. Людина. Політик. Легенда» [44, с.142]. Вже в передумові автор підкреслює, що постать Івана Мазепи викликала багато протиріч у дослідників в різних галузях, а його характеристики у різних працях виявляються діаметрально протилежними. Його називають як «зрадник російського царя» [44, с. 147], так і «зрадник і ворог українського народу» [44, с.148], визначають його таємний католицизм або шляхетське походження, можуть називати видатним патріотом, і чоловіком, який особисте життя та почуття ставив вище, ніж державні інтереси. Іван Мазепа виступав постаттю для залякування борців з царським режимом, адже у XIX столітті більшість рухів українського спротиву російська влада називала «мазепинством» [44, с. 147]. Д. Журавльов підкреслює, що велика кількість

питань, які стосуються особистості Мазепи, і досі залишаються спірними, а доведені факти можуть трактуватися в різних контекстах.

В книзі Д. Журавльова події подаються в хронологічному порядку відповідно до етапів життя Мазепи. Автор оцінює розвиток його особистості в до гетьманський період, його родословну та шлях до гетьманства. У цьому віці Іван отримав основу своїх глибоких знань різних дисциплінах, які вдосконалював протягом подальшого життя. Завдяки поворотам долі майбутній гетьман декілька разів був вимушений починати свою політичну кар'єру практично з нуля. Зовнішня політика характеризується в періоди до і після початку Північної війни. Велике значення Журавльов надає етапам розвитку української економіки за часів Мазепи. Ці питання, як і інші, пов'язані з внутрішньою політикою, привертати набагато менше дослідницької уваги. На розвиток Лівобережжя, де саме і гетьманував Мазепа, здійснювався комбінований вплив як позитивних, так і негативних факторів. Гетьман звернув увагу на ті аспекти, якими зневажала більшість його попередників: зайнявся розвитком та контролем внутрішньої та зовнішньої торгівлі, особисто стежив за призначеннями у керівництві промисловістю та сільським господарством [44, с. 202]. Іван Мазепа сформував окремі напрямки кадрової та соціальної політики Гетьманщини. У низці особистих досягнень Мазепи автор виділяє розвиток української культури та мистецтва, меценатства, просвітництва та підтримку освіти.

У праці «Іван Мазепа. Людина і меценат» В. Січінський зосереджує увагу на особистості гетьмана та тих його рисах, що відіграли значний вплив у розвитку української держави [60, с.14]. Автор зауважує, що частина дослідників спирається на другорядні за значенням факти з життя Івана Мазепи, роблячи на них глобальні висновки. На думку автора, українська історіографія зробила недостатньо для дослідження особистості Мазепи. І хоча праця вийшла у другій половині XX століття, такий погляд залишається актуальним.

Безсумнівним є те, що Іван Мазепа був освіченою людиною з високим рівнем інтелекту. До числа мов, якими він володів, історики відносять латинську, німецьку, французьку, італійську, руську тощо. В ті часи володіння мовами в українських землях належало до прерогатив політичних діячів, козацької старшини. Але ситуація з грамотністю була кращою, ніж в сусідній Російській імперії. Грамотою володіли переважна більшість чоловіків, а також значна кількість жінок. Священики знали латинь, багато з них отримували знання у Києво-Печерській лаврі. На відміну від російської історіографії, яка зображувала Мазепу егоїстичним правителем, який намагався підкорити усе своєму володінню та мав ненависть від народу, В. Січінський характеризує гетьмана як володаря, наставника, провідника, адміністратора, політика і господаря [60, с.10].

Тему меценатства Мазепа автор пов'язує із досягненнями в розвитку мистецтва та культури за часів його правління. Російські дослідники відносили меценатство Івана Мазепа до бажання здобути слави заможною людиною. Більш глибокий погляд демонструє автор, називаючи гетьмана типовим представником освічених українців, світовідчуження яких будується на культурних здобутках, хвилюванні за збереження культурної спадщини, повагою до людської розумової та фізичної праці, розумінні мистецтва та краси [60, с. 16]. У меценатській діяльності Мазепа виражалися внутрішні потреби культурної людини, яка з повагою ставиться до кожної галузі мистецтва. Саме за часів його правління набрав розквіту стиль бароко, який демонстрував грандіозні ідеї складними концепціями та фабулами. Саме так втілювались концепції розвитку України тих часів, ніби символізуючи стан розвитку гетьманщини.

Ближнє коло Мазепа та його вплив на гетьмана розкриває С. Павленко у виданні «Оточення гетьмана Мазепа: соратники та прибічники». На думку автора, оточення гетьмана Мазепа відіграло значну роль як в його політичній кар'єрі, так і у становленні його особистості [59, с. 10]. Аналізуючи події 1687-1709 років, С. Павленко доходить висновку, що

оточення відіграло роль в зовнішній та внутрішній політиці Івана Мазепи. Автор прагнув більш детально розглядати оточення гетьмана, оскільки його особистості присвячено багато робіт, статей, монографій, а ось впливу на нього сучасників приділено набагато менше уваги. В той же час, людина у соціумі формує свої погляди, створює вчинки, все одно піддаючись сторонньому впливу.

У книзі «Іван Мазепа» С. Павленко розглядає одну із найбільш неординарних постатей в історії України під різними кутами. Детально прописані біографічні віхи життя гетьмана: від батьківської родословної до цілковитого шляху до гетьманства. Автор аналізує перший рік правління, як один із періодів, коли Мазепа прийшов до влади та сформував свої стосунки з козацькою старшиною, звичайним людом, представниками заможних груп, царською владою. Після зміщення Івана Самойловича залишилось багато невирішених питань, які стосувались у значній мірі безладдя, самосудів та розправ, що панували на українських землях. Мазепа окреслював основними цілями своєї внутрішньої політики першочергове становлення миру в гетьманщині [57, с. 42]. До того ж в цей період йому доводилось долати опір та недовіру царської влади до новопризначеного гетьмана. Таким чином формувалися засади подальшої внутрішньої політики Мазепи. Автор розкриває важливі питання розвитку гетьманщини в контексті правління Мазепи від злетів до падінь.

У книзі автор приділяє окрему увагу фінансовій політиці І.Мазепи, що робить видання корисним для нашої дипломної роботи. На думку автора, оскільки Мазепа був багатим чоловіком, значна частина істориків відштовхується від цього факту у своїх роботах, але це судження є поверхневим. Гетьманщина та її інституції потребували фінансування для свого існування, тому до обов'язків гетьмана належав моніторинг всіх державних прибутків та видатків. Казна за часів Мазепи наповнювалась за рахунок різноманітних податків та стягнень у натуральній та грошовій формі, а також митних зборів [57, с. 147]. Основними статтями видатків було

утримання козацького війська, реалізація зовнішньої політики, а також розвиток культури та будівництва. С. Павленко вважає, що ототожнювати кошти гетьманщини з особистими статками гетьмана, є історичною помилкою.

Дослідник розглядає духовну стратегію правління Мазепи. Він вважався книголюбом, тож збирав у Батурині велику бібліотеку, в число екземплярів якої входили старовинні пам'ятки історії. До збудованого ним кафедрального собору У Переяславі Мазепа передав Пересопницьке Євангеліє XVII століття, Гетьман сприяв становленню та розвитку книговидавничої справи, системи освіти. Для цього Мазепа використовував власні кошти, з ним намагалися підтримувати дружні стосунки частина представників духовенства та церкви [57, с. 202].

Книга С. Павленка «Іван Мазепа як будівничий української культури» розкриває період злету української культури за часів цього гетьмана. Автор наголошує, що часи його правління стали періодом небувалого до цього розквіту культури, духовних набутків, духовності, творчих починань українського народу. Роль Мазепи автор називає доброчинною у культурних, просвітницьких, церковно-духовних процесах [58, с.21].

Мазепа втілював у планах розвитку культури свої духовні ідеали, намагаючись виправити помилки, допущені його попередником Іваном Самойловичем. Українське книговидання було слабке і отримало розвитку саме під протекторатом Івана Мазепи. Гетьман був високоерудованою людиною, надавав перевагу освіченим людям серед свого оточення та реалізовував освітні ініціативи для своїх підопічних. Духовне життя також різнобічно підтримувалось: широко розвивалась розбудова монастирів та церков, а також церковне будівництво в Києві. Розвиток книговидавництва, писемності та велике церковне будівництво сприяли розвитку мистецтв у Гетьманщині [58, с. 56]. Мазепа взаємодіяв з представниками мистецтва, але в той же час, на початку свого правління намагався справити враження на царську владу завдяки підтримці митців.

Нашу увагу привернуло також видання С. Павленка «Іван Мазепа. Перше п'ятиріччя правління», в якому автор розглядає перші п'ять років гетьманування, яким більшість дослідників не надає великої уваги, але вони додають певні риси до його історичного портрета. Частина українських суспільних діячів були незадоволені тим, що Мазепа став гетьманом, хоча вчинки як відкритих супротивників, так і дрібних доносчиків відволікали його від вирішення важливих управлінських питань [56, с. 185]. Багато протиріч вносить ставлення істориків до того факту, як формувались стосунки гетьмана Мазепа з царем Петром I на початку гетьманування і в подальшому.

Книга В. Шевчука «Просвічений володар», на думку автора, є тематичним виданням, яке представляє Івана Мазепу як будівничого Козацької держави. Шевчук прагне більш оцінити його внутрішню політику, а зовнішню розглядає у двох напрямках: приховані дії в напрямку збереження української державності або, навпаки, виконання волі російського царя Петра. В той же час, Мазепа приймав активну участь у державотворенні та розбудові Гетьманщини, виступаючи її повноцінним володарем більше, ніж двадцять років. Виступаючи одночасно з двох протилежних боків, Іван Мазепа став першим українцем, що сприяв розвитку культури, мистецтва та духовності свого народу [66, с. 37].

Автор осмислює тип Козацької держави, яку розбудовував гетьман, намагаючись поєднати у соціумі духовні та матеріальні чинники розвитку. Часи правління Мазепа в контексті культурних зрушень були видатними, що сформували основи та перспективи українського бароко. В архітектурному напрямку гетьман започатковував нові, привнесені їм західноєвропейські традиції. Також великий вклад він створив для літератури. Це все сприяло створенню певного образу гетьмана у різних митців слова, в тому числі закордонних [66, с.74]. Користуючись цими фактами, В. Шевчук намагається розглядати особистість Івана Мазепа, як людини свого часу, а не в оцінці наступних поколінь.

Серед рис Івана Мазепи, які можна вважати ознаками володаря та розбудовника Козацької держави, автор виділяє наступні:

- Іван Мазепа був освіченою та інтелектуально розвиненою особою, володів іноземними мовами, мав схильність до декількох видів мистецтв, захоплювався читанням, підтримував книговидавництво;
- був у особистих стосунках з представниками мистецтв, архітекторами, богословами та філософами;
- надавав пріоритету розвитку системи освіти;
- надавав багатопланової підтримки для церкви, в тому числі, будівництвом храмів, інших споруд, даруванням пам'яток історії та культури;
- перешкоджав зловживанням владою з боку козацької старшини, використовуючи універсали, намагався подолати розбіжності між різними соціальними класами;
- не зважаючи на те, що мав високий рівень персональної влади, запроваджував колективні форми правління, приймаючи до них талановитих особистостей;
- мав особистих ворогів та тих, чия думка різко відрізнялася від думки гетьмана, але не зловживав карними заходами, намагаючись досягти консенсусу у вирішенні внутрішньодержавних питань;
- більшість управлінських рішень були прийняті Мазепою на раціональній основі та сформовані під впливом розуму, об'єктивізму, досвіду, мудрості;
- ставив інтереси держави та народу вище особистих [66, с. 154].

В той же час, дослідник виділив низку негативних впливів Івана Мазепи на формування Козацької держави. Автор не ідеалізує Мазепу, але впевнено доводить, що період його правління став якісно новим в історії гетьманщини.

Стаття П. Пирога «Соціально-економічна політика гетьмана Івана Мазепи» зазначає, що Мазепа не належав до числа активних противників І.

Самойловича, організатором змови та арешту останнього. Мазепа володів великою кількістю земель, але не був найбільшим земле володарем гетьманщини [29, с. 16]. Своєю політикою він не був першочергово націлений на поширення власних земель. До того ж, Мазепа відрізнявся роздачею маєтків, а частину територій отримав у рангове володіння, які відповідно до закону не переходили у спадок. Автор зауважує, що Мазепу не можна ні в якому разі вважати таким, що за рахунок владного становища розширював свої володіння.

Гетьман дбав про розвиток ремесл. Він обмежував тиск козацької старшини на представників різних галузей, контролював наявність тих чи інших об'єктів у приватному володінні. У 1693 році гетьман розпочав податкову реформу, встановивши норму податку для власників винокурень, шинків, але згодом повернувся до орендної системи [29, с. 21]. Друга половина XVII ст. на Лівобережжі ознаменувалася розвитком металургійної промисловості, розширення якої відбувалось для більш якісного забезпечення потреб козацької держави у виробках з металів. В цей же період сформувалися економічні та торгівельні зв'язки між регіонами Гетьманщини.

В роботі використовувались матеріали статті М. Стрішенця, К. Павлова «Економічні погляди та економічна політика гетьмана Івана Мазепи». Автори аналізують діяльність гетьмана Івана Мазепи, а також у галузях різних промислів міста та села, сільського господарства, а також розширення та зміцнення торгівельних та економічних взаємин всередині України та за її межами [31, с. 10]. За часів Мазепи сільське господарство отримало підтримку зі сторони козацької старшини, яка також сприяла розвитку мануфактурної промисловості на землях у власному володінні. Серед основних галузей виробництва автори відмічають такі, як залізоплавильна, поташна, склоробна та селітроварна [31, с. 12]. Ці напрямки відображали не лише потреби українського козацтва, а й можливості розвитку саме цих видів виробництв в цей період.

Україна перебувала в жорстоких умовах боротьби за незалежність, що потребувало гнучкості у внутрішній політиці. Той факт, що І. Мазепа приділяв важливого значення економіці та особисто стежив за її розвитком, свідчить про його зацікавленість у зміцненні країни. Економічна складова є невід'ємною частиною державності. Для формування господарського устрою на землях гетьманщини використовувався досвід інших країн. В організації селянських та козацьких господарств стали застосовуватись принципи фермерства, що було принципово новим підходом на Лівобережжі. Досліджуються козацькі та селянські господарства, організовані за фермерським зразком. Мазепа запровадив багато реформ, в тому числі, в аграрному секторі. Гетьман розумів, що економіка держави може не мати суто сільськогосподарської спрямованості, але аграрний сектор відіграє значну роль в житті українців.

Збірник наукових праць за матеріалами однойменного круглого столу, присвяченого 385-й річниці з дня народження гетьмана «Іван Мазепа та просторово-часовий колорит його доби» розкриває особистість гетьмана як однієї з найбільш історично величних постатей для українців. Популярність Мазепи серед різних верств українців не перешкоджає тому, що його наділяють різними, підчас діаметрально протилежними рисами. В. Горобець у статті «Іван Мазепа як гетьман: тенденції державного будівництва в гетьманаті 1687—1709 рр.» [70, с. 11] висловлює думку про те, що в контексті історичної значущості постать гетьмана варто оцінювати не лише по його справах, а й по результатах діяльності: що було «до» і що стало «після». Неоднозначним був сам його прихід до влади, адже претендентів на гетьманську булаву було немало. Основною причиною втрати влади І. Самойловичем автор вважає кризу збудованої ним державної моделі. Мазепа був вимушений і мав бажання вносити зміни до системи будівництва Козацької держави.

Царська влада свідомо та систематично принижувала силу гетьманського впливу, і це сприяло прийняттю кардинальних рішень як у

зовнішній, так і у внутрішній політиці. Мазепа зміг добитися певної злагоди за часів свого правління усередині козацької старшини. Новообраний гетьман застосовував для цього різні заходи, а також виявляв владну щедрість. Він проявив її не лише до запорожців, а й до представників козацької старшини, що могло викликати незадоволення серед інших верств населення. Втім, ці заходи не лише збільшили коло прибічників Мазепи, допомогли віддячити за прихід до влади, а й підвищили рівень економічного розвитку [70, с. 14].

Іван Мазепа розумів важливу роль Війська Запорозького в політичній культурі козацтва, але вирішальне слово залишалось за козацькою старшиною. Саме на її з'їздах вирішувались найбільш важливі питання політичного, економічного, соціального стану гетьманщини. Автор висловлює думку, що за часів Мазепи було сформовані засади козацької демократії, коли представники різних соціальних груп мали вплив на хід життя автономії. За часів гетьмана організовувались вибори, які частина дослідників вважають показовими. Однією із найбільш важливих властивостей політики Мазепи В. Горобець вважає те, що він успішно виконував роль третейського судді, не допускаючи ані соціальних вибухів «низів», ані розростання антигетьманської фронди «верхів» [70, с. 15].

Перші згадування Івана Мазепи можна зустріти у козацьких літописах, які відображають гетьманське правління відповідно до історії української козацької держави: літописи Григорія Граб'янки та Самійла Величка, а також «Літописі Самовидця». Найбільш повно це питання висвітлено у літописі Самійла Величка [23], який в деталях описує розвиток Гетьманщини, в тому числі, і за часів Івана Мазепи. Автор першим дослідив родовід Мазепи. Історична цінність літопису полягає у тому, що в основу Величко взяв документацію часів Мазепи: першочергово універсали, а також листування, інші особисті документи та Коломацькі статті.

Пізніше серед козацьких літописів було виділено три основних – Літопис Самовидця (очевидця) [24], Літопис Григорія Граб'янки [22], Літопис Самійла Величка [23] – їх було більше і вони відрізнялися від

історичних літописів. «Літопис Самовидця (очевидця)», як назвав його пізніше український письменник Пантелеймон Куліш, не має офіційного посилання на авторство. Він містить у хронологічному порядку зображення початку та ходу війни 1648 та 1654 років, воєнні події 1663 та 1677 років, а також 1677-1678 рр. У самій назві літопису відображається його приналежність до мілітарної літератури.

Автором Літопису Григорія Граб'янки, датованого 1686 роком, є галицький полковник, який розпочинав свій військовий шлях звичайним козаком, згодом ставши сотником, а також полковим суддею. Опис починається з правління Б. Хмельницького та закінчується 1709 роком. Автор третього Літопису гадяцький полковник Самійло Величко, який брав участь в Азовських походах та інших бойових діях, майстерно описує напади яничар і татар на Січ, походи Сірка на Крим, обставини написання відомого листа від запорожців турецькому султанові. У підрозділ Джерела

Однією з літературних пам'яток є «Історія Русів» – частково історичний та частково літературний памфлет, що майже півстоліття після своєї знахідки поширювався у вигляді рукописів, а пізніше вийшов друком в 40-х роках XIX ст. у Москві в Товаристві історії і древностей Російських при Московському університеті за сприяння відомого історика О. Бодянського.

«Історія Русів» до сьогодні зачіпає багато спірних питань і потребує детальних досліджень, адже трактат посідає особливе місце в українській історичній та політичній думці [21, с. 24]. Вивчення «Історії Русів» дозволяє зрозуміти, як формувалися уявлення про минуле України, як осмислювалися питання державності, свобод і прав народу. Подальше вивчення трактату допоможе глибше зрозуміти процеси формування української нації в контексті історичного, політичного та культурного аспекту доби її створення.

Іван Мазепа представлений в трактаті як гетьман Лівобережної України, відомий культурними реформами та союзом із Швецією під час Північної війни: «Гетьман Мазепа був природній поляк з фамілій литовських. Казали, що втік він із Польщі з невідомих причин, а прийнято його спершу в

домі Самойловича, де він навчав його дітей сім літ, і потім приписався до малоросійських реєстрових козаків у Переяславський полк» [21, с.248], «Мазепа щоразу відзначався в них хоробрістю, заповзятливістю та всією військовою вмілістю, то, будучи за те нагороджений рангами, піднісся, нарешті, за сімнадцять років своєї служби, з поміччю при тому і гетьмана Самойловича, до ранги осавула генерального» [21, с. 254];

Серед унікальних документів можна визначити універсали Івана Мазепи – офіційні гетьманські акти, видані в 1687–1709 рр., що у межах Гетьманщини мали силу законодавчих актів. Універсали мали чітку форму і стосувалися конкретних питань, виступаючи у такий спосіб офіційним фактом волевиявлення гетьмана. Вони були важливим інструментом управління: регулювали земельні відносини, податки, військові справи, права міст, діяльність старшини, стосунки з монастирями та приватними власниками. Для детального ознайомлення з універсалами, виданню яких І.Мазепа придавав важливого значення, ми використовували видання І. Бутича «Універсали Івана Мазепи. 1687-1709» [20]. Збірник вміщує 497 документів: угоди, накази та універсали з архівосховищ України, зокрема ЦДІА України у Києві, Інституту рукописів НБВ НАН України, частково з архівів Російської Федерації та Польщі, з попередніх публікацій, у яких йдеться про соціально-економічний розвиток і політичне становище України в кінці XVII - на початку XVIII ст. [20]. У додатках наведено тексти 90 універсалів як самого І. Мазепи, так і полковників та сотників.

Видання розповідає не лише про зміст універсалів, а й про порядок оформлення цих державних документів. Як відомо, до числа гетьманських універсалів належало декілька видів документів, як безпосередньо самі універсали – розпорядження адміністративно-політичного характеру за гетьманським наказом та підписом [20], так і гетьманські листи, військові розпорядження тощо. Універсали могли стосуватися будь-якого питання з управління державою, отже, вони відображали внутрішню політику, яку вів гетьман та його уряд. Переважна більшість універсалів носили господарсько-

розпорядчий характер, а також висвітлювали політичні питання, відображали соціально-економічні справи гетьманщини, ілюстрували взаємовідносини між різними верствами суспільства. Універсали різних гетьманів були подібні за формою. Універсали І. Мазепи та його уряду не збереглися в повній кількості, але до наших часів дійшла значна кількість примірників, що зберігалися у Генеральному описі Лівобережної України, датованому 1764-1769 рокам. Іван Мазепа почав видавати універсали майже відразу після становлення на гетьманування. Перші документи такого стосувались розподілення земель та прав власності на маєтки. Поступово сфера їх застосування розширювалась і гетьманські універсали посіли основне місце у документації гетьмана та його уряду.

При виборі джерел для написання дипломної роботи нашу увагу привернули навчальні посібники та підручники. Ми обираємо підручники по історії України за 8 клас, адже саме вони за програмою висвітлюють історію України за часів козацтва. Це один з найбільш важливих періодів зародження та формування державності, коли гетьмани, як головні представники влади, своєю політикою визначали подальший хід розвитку держави.

1.2. Наукова, навчальна і методична література

Іван Мазепа як історична постать відіграв велику роль в історії України кінця XVII – початку XVIII ст., хоча історіографія, як і хід думок дослідників та істориків, містить багато суперечностей. Наукове осмислення постаті та діяльності Мазепи в працях істориків різних часів підлягало різнорівневим змінам, що пояснюється зміною політичних контекстів життя самих дослідників, а також еволюції історичної думки щодо української історії. вважається, що історичні праці, що стосуються часів гетьманування Мазепи, його особистості та політики, можна умовно розділити на наступні періоди:

- перші історичні оцінки І.Мазепи та його діяльності або «дворянсько-ліберальний» [48] період: XVIII ст. – перша половина XIX ст;
- «буржуазно-демократичний» [48] період або українська національна історіографія: середина XIX – початок XX ст.;
- «радянсько-догматичний» [48] або радянська історіографія: 1917–1991 рр.;
- сучасна українського історіографія: починаючи з 1991 року до теперішнього часу.

Як свідчить аналіз джерел, що лише наприкінці XX – початку XXI ст. В українській історіографії почали з'являтися правдиві та об'єктивні роботи, що містили історичну правду стосовно державної та політичної діяльності Івана Мазепи. Ці роботи стали вдалими спробами подолання радянських фальсифікацій історичних фактів, спростування хибних думок стосовно української державності та ролі гетьманства у її здобутті. В цей час почали активно розповсюджуватись наукові дослідження стосовно політичної ситуації, а також взаємин І. Мазепи із своїм оточенням та іншими наближеними гетьману особистостями, діяльності гетьманського уряду та соціально-політичних обставин на Лівобережжі.

Розглянемо в нашій роботі більш відомі праці дослідників та істориків, що належать до зазначених періодів. Протягом XVIII – на початку XIX ст.

постать Мазепи була неодноразово відображена в російській офіційній історіографії в працях М. Карамзіна, С. Соловйова, В. Татищева [88, с. 111]. Всі ці автори характеризували Мазепу виключно з негативної сторони, закріпивши за ним статус зрадника царя Петра І, продажного українського гетьмана, яким був невдоволений власний народ. Ці твори вплинули на свідомість як мешканців Російської імперії, так і українців. В подальшому образ Мазепи трактувався багатьма вченими в різко негативному аспекті, наклавши на нього зрадницьке клеймо на довгі роки. В. Татищев у виданні «Історія Російська» описував Мазепу як підступного державного зрадника, що виступив проти Петра І під час Північної війни. В «Історії держави Російської» Миколи Карамзіна І. Мазепа описується як хитрий і підступний політик, що зрадив свого покровителя Петра І. Пізніше С. Соловйов характеризував Мазепу, як людину, що зрадила присягу та нанесла державну шкоду.

Одним із найбільш значимих історичних видань буржуазно-демократичного періоду в історіографії І. Мазепи стало видання відомого українського історика Миколи Костомарова «Мазепа», що вийшло у 1882 році [48]. Цей твір наклав суттєвий відбиток на інші видання як української, так і російської історіографії. Оскільки Україна в цей період часу була в тісних переплетіннях з Російською імперією, історичні думки дослідників часто перетинались. М. Костомаров вчинив доволі сміливо, розглядаючи постать Мазепи та аналізуючи його вчинки в той час, коли в Російській імперії ця тема була суворо забороненою. У творі Мазепа зображений у негативному світі, названий зрадником та хитрим пристосуванцем. В той же час, деякі історичні факти стосовно Гетьманщини були вказані, і саме вони описували боротьбу українців за незалежність, а російська царська влада жорстко обмежувала права українців, уряду, козацької старшини. У державному сенсі М. Костомаров також зазначав, що Мазепі не вистачало національної ідентичності та потягу до волі, хоча ці питання не були аргументовані автором.

Сучасний дослідник О. Ясь зазначає, що монографія «Мазепа» стала тим твором, що виділився серед інших робіт В. Костомарова своїм незвичним стилем. Костомаров майже не висвітлює початок політичної кар'єри та прихід до влади Мазепою, проте великого значення надає випадку провальної дипломатичної місії І. Мазепи як посланця правобережного гетьмана П. Дорошенка до Кримського ханства та Туреччини [68], яка закінчилась для нього запорізьким полонем у 1674 році та передачею гетьману Лівобережжя І. Самойловичу. В. Костомаров позитивні факти про Мазепу намагається спів ставити з негативними. Так, наприклад, він вказує на меценатську діяльність гетьмана, його сприяння розвитку церкви і культури, а в той же час розповідає про зловживання коштами, що призначені для утримання війська. В. Костомаров називає Мазепу зрадником, наводячи описи їх попередніх дружніх стосунків з Петром І, обміну подарунками та частими зустрічами, що ще більше підкреслює глибину мазепівської провини в очах історика [68]. Не забуває він вказувати і факти приватного життя І. Мазепи та відносин із жінками, які хоч і мали вплив на його особистість, але не могли бути вирішальними при формуванні політичних поглядів. Неодноразово В. Костомаров вказує на такі риси особистості Мазепи, як егоїзм, боягузтво, схильність пристосовуватись до обставин.

Російський історик та юрист Ф. Уманець видав у 1897 році історичну монографію «Гетьман Мазепа», метою якої була зміна суспільної думки про І. Мазепу, висвітлення його кращих рис та доведення, що вчинки гетьмана мали важливе значення для розвитку української держави. Автор зауважує, що кількість темних плям на Мазепі у трактуванні істориків занадто велика, а тому вони затемняють весь образ гетьмана, а для історії важливим є виділення та дослідження всіх нюансів політичного життя особистості [68]. Не лише Мазепа, на думку автора, а й уся епоха його діяльності мали низку недоліків, коли у XVII столітті значна кількість українців, в тому числі

освічених, змирилися із статусом малоросіян, знехтувавши національним розвитком держави.

Книга Ф. Уманця підлягла критиці. Зокрема, дослідник Лівобережної України О. Лазаревський виступає її рецензентом у статті «Заметки о Мазепе» (1848 р). В ній він демонструє великий вплив на Мазепу козацької старшини. На думку автора, у розпорядженні Мазепою землями Гетьманщини присутні лише приватні інтереси, які шкодили державній економіці. Гетьман задовольняв побажання старшини, бо прагнув з її представниками гарних стосунків. Натомість, роздача маєтків викликала велике незадоволення у інших верств населення, особливо селян, які чинили опір панам [48]. О. Лазаревський збирав інформацію про українську старшину XVII-XVIII ст., знаходячи відомості в універсалах та архівній документації в питаннях землеволодіння.

Неоднозначними були погляди на постать та діяльність Мазепи у Михайла Грушевського, які викликають суперечки дослідників до сьогодення. Союз з царською владою Грушевський називав необхідністю і вважав, що Мазепа не мав іншого вибору. У виданні «Історія України-Руси» (1898р.) М. Грушевський писав, що внутрішня політика Мазепи була направлена на зміцнення гетьманської влади, а також гетьман приділив багато уваги розвитку культури та освіти [40, с. 234]. Саме дослідження Грушевського стали відправною точкою для інших українських істориків у зображенні постаті Мазепи. Також М. Грушевський надавав власну оцінку монографії В. Костомарова, вказуючи на суттєвий брак суб'єктивності через те, що вона писалася на тлі суспільної ситуації та формувалася під впливом російської думки та поглядів на діяльність гетьмана.

У виданні 1904 року «Нариси історії українського народу» Грушевський писав, що Мазепа користується владою та силою, що вона дає, для того, щоб зміцнити козацьку старшину та виділити привілейовані верстви населення. В той же час, Грушевський відмічав у Мазепи позитивну

участь у церковному та культурному житті Гетьманщини набагато більшу, ніж у його попередників [88, с. 168]. Союз із шведами дослідник оцінював як спробу, хоч і невдалу, зробити важливий крок до української автономії, не вважаючи Мазепу зрадником, на відміну від своїх сучасників.

Більш об'єктивною можна вважати оцінку діяльності І. Мазепи українським істориком В. Антоновичем у виданні «Про козацькі часи на Україні». Дослідник висловлював думку, що він зазначав, що на фоні інших діячів XVII ст. Мазепа був більш сильним політиком, йому був притаманний патріотизм та піклування про культуру і економічний розвиток Козацької держави, але невдалий політичний вибір вартував йому кар'єри [71, с. 96].

Ситуацію в Гетьманщині аналізує Д. Яворницький у тритомнику «Історія запорозьких козаків» (1892-1897 рр.). Історик спростовує версію того, що Іван Мазепа близько двадцяти років служив російській царській владі. Він наводить аргументи на користь того, що Мазепа вже на початку свого гетьманування мав наміри «відторгнення Малоросії від Великоросії» [67, с. 218]. Яворницький вважав, що Мазепа докладав зусиль у боротьбі за державність, але світосприйняття українського народу було далеким від проєвропейських поглядів, тяжіло до російського. Саме тому Мазепа не отримував підтримки від пересічних українців. Запорізькі козаки не відчували можливості отримати незалежність через спосіб життя та територіальне розташування українських земель. Саме тому Січ не підтримала починань Мазепи. Д. Яворницький вважав Мазепу сильним, але суперечливим політиком. Він відмічав його інтелектуальні здібності, освіченість, дипломатичні навички та прагнення досягти культурного, економічного та соціального розвитку Гетьманщини. В той же час, історик виділяв такі риси характеру гетьмана, як хитрість, здатність пристосовуватись до обставин, надмірну обачливість, польське походження. Не вважаючи І. Мазепу зрадником, Яворницький вважав провальним його союз з королем Карлом XII [67, с. 342].

Роботи радянських дослідників та істориків завжди носили пропагандистський характер, і цей факт є очевидним. Дослідники радянського часу завжди спирались на ідеологічні вказівки, тому Мазепа в їх роботах завжди вимальовувався у негативному світі. За радянської доби історики Росії пішли протоптаною стежкою своїх попередників.

Ретельно підтримував теорію зради Мазепи радянський історик В. Шutoй, виклавши свої думки у 1950 році в однойменній статті «Зрада Мазепи», написаною російською [48]. Він адресував Мазепі ті самі звинувачення, які закидала йому царська влада. Цієї ж тенденції дотримувалась переважна більшість радянських істориків, що повторювали звинувачення у зраді та висвітлювали постать гетьмана виключно в негативному аспекті. І це є закономірним, адже в своїх роботах вони не могли підтримувати думку про те, що Мазепа прагнув української автономії, чого не допускала радянська ідеологія. В 1959 році вийшло видання радянського дослідника В. Дядиченка навести «Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.», де Мазепа також представлений зрадником [43].

Окремої уваги заслуговує монографія О. Оглоблина «Гетьман Іван Мазепа, та його доба» 1960 року. Це видання можна назвати роботою всього життя дослідника. Концепція ґрунтується на особистих поглядах автора та здійсненому ним аналізі історичних праць, проте значну частину висвітлених у ньому питань сучасні науковці вважають об'єктивно розкритими. Важливим внеском в українську історіографію та радикально відрізнялася від офіційної радянської та російської імперської інтерпретації постаті Мазепи [54, с. 27].

О. Оглоблин зробив спробу реабілітації постаті І. Мазепи для української історії, відзначивши його як державного діяча та сформованого політика, якій прагнув досягнення української автономії, позбавлення російського впливу та патріота, дії якого відбувались під постійним контролем та впливом царської влади. Важливою рисою праці «Гетьман Іван

Мазепа, та його доба» є зосередження не на бібліографічних відомостях про гетьмана, а розкриття його дій в умовах суспільства Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII ст. та вплив гетьмана на її розвиток. Саме не однобічність поглядів приводить автора до думки, що перехід І. Мазепи на сторону шведського короля став вимушеним, але вірним кроком у здобутті незалежності для України, хоча виявився невдалим як для самого гетьмана, так і для української державності [54, с. 124]. Таким чином, О. Оглоблин у вираженні цих поглядів протиставив свою монографію іншим тогочасним історичним працям, що стосувались І. Мазепи.

В цей же період з'являлися праці, які описували діяльність Мазепи з позицій його взаємин із оточенням. У 1963 році вийшла «Гетьман Іван Мазепа», автором якої є історик В. Луців. Серед найближчого оточення гетьмана дослідник виділяв Д. Апостола, Г. Герцика, Д. Горленка, П. Орлика, С. Палія, К. Гордієнка, І. Скоропадського, І. Новицького, І. Обидовського, А. Войнаровського [49, с. 72]. Хоча цей перелік не є вичерпним. Сучасні дослідники вважають помилкою занесення до числа прихильників С. Палія, який після 1704 року не входив до кола однодумців Мазепи.

У 1988 році український історик, публіцист, дослідник історії України Теодор Мацьків присвятив Івану Мазепі працю під назвою «Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709». Він описує стан справ в Україні у кінці XVII – на початку XVIII століть, проаналізувавши коло архівних документів як українських, так і закордонних. Відповідно до проаналізованих джерел Мацьків виділив розділи, найбільший з яких є розділ «Мазепа у німецьких джерелах», що розповідає про події на українських територіях у кінці XVII ст. – на початку XVIII ст. та участі у них Івана Мазепи, зокрема, придушення повстання, яке очолював С. Палій [51]. Т. Мацьків спирався на закордонну пресу, вважаючи її свідчення важливими джерелами про суспільне, культурне, політичне життя Гетьманщини. Т. Мацьків зазначає, що німецька преса надає позитивних оцінок діяльності І. Мазепи, політиці, яку він реалізовував [51].

З отриманням Україною незалежності відкрився новий період в історії, що торкнувся більшості досліджуваних раніше питань. Вітчизняні історики та науковці провели велику роботу у сфері дослідження діяльності Івана Мазепи, започаткувавши новий період в його історіографії.

Однією з перших робіт, що спростовували вплив радянської ідеології, стала книга канадського історика Ореста Субтельного «Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст». На підставі архівних документів автор розглядав державну діяльність гетьманів І. Мазепи, П. Орлика та їхніх однодумців, яка стала запорукою подальшого проходження України шляхом самостійності. Автор розглядає першу половину XVIII століття, як часи коли українська держава почала усвідомлювати можливість автономного розвитку [61, с. 89]. Мазепа прикладав для цього велику кількість зусиль, поставивши під сумнів користь від російського домінування. Не зважаючи на те, що перехід на сторону шведів мав негативний ефект, внутрішня політика Мазепи стала поштовхом для подальшого розвитку української державності та культури.

Дослідник В. Кононенко у роботі «Модернізація Гетьманщини: проекти козацької адміністрації 1687-1764 рр.» [46, с. 51] розкриває та аналізує найбільш визначні реформи, які здійснювала адміністрація Гетьманщини. Козацька еліта впроваджувала модернізаційні зміни, особливо в період кінця 1680-початку 1760-х років. Автор приділяє велике значення діяльності козацької адміністрації у всіх процесах реформування.

Автор подає основну тему роботи поетапно. Він детально розкриває теорію й методологію модернізації, аналізуючи її з двох боків: як окреме явище та як історіографічний інструмент. В нашій роботі нас цікавлять модернізаційні процеси, запроваджені Іваном Мазепою. Серед них В. Кононенко виділяє: діяльність центральної адміністрації та шляхи підвищення її ефективності, розвиток фіскальної та мілітарної сфер як провідних за часів гетьманування Мазепи, політика гетьмана у галузі науки,

освіти, щодо Церкви, реформування в судочинстві та тенденції правових змін [46, с. 148].

Спроби розбудови та реформування цивільних процесів в українських землях здійснювались ще з часів Богдана Хмельницького. До цивільних питань відносились управлінські та фіскальні функції. Також багато модернізаційних змін відбувались в галузях науки, освіти, релігії, культури та мистецтва. Важливим здобутком Мазепи було те, що він після часів невизначеності остаточно затвердив пріоритети вирішення цивільних питань у внутрішній політиці гетьмана та його влади. В тогочасній Європі практикувались модернізаційні зміни, які запроваджувались монаршими дворами. Гетьманщина була першою із так званих «малих» держав, що стала на шлях реформування. Реформаторські зміни запроваджувались та реалізовувались руками інтелектуальної та політичної еліти.

У книзі О. Гуржія «Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст.: кордони, населення, право» зроблена спроба відтворити в історіографічному контексті процес становлення Української держави, збирання її земель, формування кордонів, перспектив розвитку територій [41, с. 14]. Автор визначає другу половину XVII—XVIII століть як часи, коли почали формуватися межі українських земель. Аналізуючи діяльність та вплив українських гетьманів на розвиток української держави та державності, автор висвітлює їх позитивний та негативні риси, а також руйнуючу для гетьманщини та процесів створення української держави роль царського уряду [41, с. 82].

О. Гуржій надає інформацію стосовно етнічного та кількісного складу населення різних регіонів країни, демонструючи демографічну ситуацію, аналізуючи міграційні потоки їх причини та наслідки. Автор підкреслює, що українці вже в ті часи мешкали у певних правових нормах, бо українські землі підпорядковувались впливу декількох державотворчих утворень. Постійна присутність різних політичних думок на українських землях вимагала від гетьмана, його оточення, козацької старшини особливого

підходу, специфічних форм дипломатії, адже кожне з рішень могло змінити хід історії, сприяючи розвитку української державності, і навпаки. Матеріал у книзі представлений в хронологічному порядку відповідно до історичного розвитку подій. Автор наголошує на таких основних ознаках формування державності, як населення, кордони та законодавство. Постать та діяльність Івана Мазепи аналізуються автором у третьому розділі під назвою «Державні кордони України та їх поступова ліквідація в кінці XVII— XVIII ст.» [41, с.113].

Багато праць присвятив дослідженню постаті та діяльності гетьмана український історик Тарас Чухліб. Роботи його цікаві тим, що він аналізує життя та справи Мазепи різнобічно. Праця «Перші роки гетьманування Івана Мазепи» висвітлює період приходу Мазепи до влади, наводить аргументи, що вказують на те, чому вибір старшини зупинився саме на Мазепі і яке ставлення мали до цього російські урядовці [65]. Без утвердження російською верхівкою неможливим був вибір гетьмана, який відповідно до українсько-російського договору 1687 року мав засвідчуватись особистою обіцянкою служити та бути вірним цареві. Втім, новообраний гетьман надавав великого значення розвитку Гетьманщини. Чухліб відзначає дипломатичні якості та політичні здібності Мазепи, який крім міжнародних стосунків та військових справ одразу почав приділяти велику увагу внутрішній політиці: розвитку міст, будівництво фортець, землевпорядкуванню, а трохи пізніше звернув увагу на життя низових верств населення.

Т. Чухліб аналізує поняття «вірності» в системі політичних цінностей та погляди істориків на вчинок Івана Мазепи. Серед історіографічних інтерпретацій неочікуваного кроку Мазепи дослідник вбачає вплив російського законодавства та доктрини, що навело істориків на думку відразу визначити Мазепу зрадником. Ця думка тиражувалася століттями та міцно закріпилась не лише в російській, а й в українській історіографії. В ідеологічному руслі перехід гетьмана на бік Карла XII міг трактуватися лише

таким чином, але діяльність гетьмана треба оцінювати, першочергово, з позицій української державності [63].

Авторству Т. Чухліба належить видання «Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи» [64]. В ній дослідник аналізує документи, знайдені після здобуття Україною незалежності, які свідчать про те, що стосунки Мазепи та російського царя були складними і неоднозначними. Походження та виховання І. Мазепи обумовило проєвропейську направленість його політики, і прийшов час, коли він обірвав традицію попередніх гетьманів узгоджуючи всі кроки із сусідніми країнами, хоча і спроба вийшла невдалою. Чухліб називає Мазепу об'єднувачем українських земель та зауважує, що він підтримував козацтво попри зовнішній тиск.

Велику кількість праць присвятив сучасний мазепознавець С. Павленко, проаналізувавши у різних аспектах часи правління Мазепи та стан української держави в цей період. Один із розділів видання «Іван Мазепа», 2003 року присвячений фінансовій політиці та господарській діяльності Мазепи, охарактеризовано соціальне становище Гетьманщини, життя різних верств населення, спрямування коштів та поповнення державного бюджету. В якості джерельної бази для дипломної роботи нами було використано книги С. Павленка «Іван Мазепа», «Іван Мазепа як будівничий української культури», які в числі інших питань містять характеристику внутрішньої політики І. Мазепи, підтримку ним культурної, освітницької, церковної сфери та меценатську діяльність. В книзі С. Павленко умовно розподіляє оточення гетьмана. Він це робить не за соціальними або політичними групами, а в контексті стосунків з Мазепою. Таким чином, серед доволі широкого кола спілкування Івана Мазепи автор виділяє наступні групи:

- найближчі довірники – максимально наближені до гетьмана персони, що були обізнані у його планах, хоча не завжди займали високі посади у гетьманській владній системі;

- родичі та свояки – коло рідних та близьких людей. Попередники Мазепи для зміцнення свого владного впливу залучали до гетьманської старшини значну кількість родичів;

- династії так званих «зрадників» – наближених гетьману людей, що мали відношення до реалізації планів та ідей досягнення кращої долі України та позбавлення її від московської залежності;

- представники таємної та прозорої дипломатії – ті, що займалися дипломатичною діяльністю;

- значні військові товариші;

- спільнодумці та спільники – так звана команда гетьмана Мазепи, яка формувалася роками;

- помічники в резиденції – гетьманські дворяни, покоєві, музики, господарів Батуринського замку, міська рада, канцеляристи;

- найманці – представники найманих підрозділів В Гетьманщині [59, с. 64].

Дослідники О. Гуржій та П. Пиріг, праці яких ми використовували у якості джерельної бази, відображають соціально-культурне, економічне, церковне життя Гетьманщини за часів правління Мазепи, зупиняючись детально на господарських та фінансових питаннях. В. Горобець надає характеристику внутрішній політиці Гетьманщини, взаємодії Мазепи з різними верствами населення, стосунки з козацькою старшиною, а також його здобутки у розбудові української держави.

Таким чином, ми бачимо, що історіографія діяльності гетьмана Івана Мазепи доволі широка, але думки дослідників часто відрізняються в тій чи іншій мірі, тому важко сформулювати однозначну думку про гетьмана. Різні дослідники спирались на різний науковий матеріал у зображенні історичного портрета Мазепи, отже ця тема потребує подальших глибоких досліджень, розпочатих з триманням Україною незалежності.

РОЗДІЛ 2. Внутрішня політика Івана Мазепи

2.1. Соціально-політична та економічна політика Івана Мазепи

Іван Мазепа очолював Гетьманщину доволі тривалий період. Як ми зазначали раніше, його діяльність по-різному оцінювалась істориками та науковцями, але спираючись на сучасні дослідження та висновки попередніх, можемо стверджувати, що соціально-економічна політика Мазепи, маючи і переваги, і недоліки, була спрямована на зміцнення економічної основи Гетьманщини, підтримку козацької старшини, розвиток господарства та підвищення рівня життя населення. Розглянемо більш детально основні аспекти соціально-економічної політики гетьмана.

Мазепа став гетьманом у той період, коли Україна мала певні стосунки з Російською імперією та відповідний статус в її обличчі. Саме тісні взаємини з Москвою робили гетьманування складним періодом, в який треба було вирішувати багато завдань які стосувались будування української державності. У багатьох діях гетьман мав спитатися на підтримку російського царя, зустрічаючись з різного роду опором всередині країни. З перших років свого правління Мазепа мав тісні стосунки з Петром I, що не зважаючи на негативний контекст, мало і позитивні наслідки. Український гетьман міг приймати багато рішень у своїй внутрішній політиці самостійно, формуючи уряд та обираючи коло близьких людей та соратників серед різних верств населення, будувати стосунки із козацькою старшиною. Мазепа зміг нейтралізувати вплив внутрішньої опозицію, яка мала страх перед гетьманом, як головою держави, що змушує коритися його волі [34, с. 152].

В той же час, тісні стосунки з російським царем були небезпечними для Української держави, оскільки імперська влада мала змогу втручатися у будь-які внутрішні процеси в Україні. Те, що Мазепа був довіреною особою, викликало постійний ризик підвищення тиску Москви на Гетьманщину, яка була залежна від російського впливу. Мазепа фактично був

головнокомандуючим, адміністратором та вищим суддею в Гетьманщині, внутрішній порядок якої формувався під впливом його рішень, оформлених у вигляді Універсалів, які мали законну силу. Адміністративна структура влади виглядала таким чином, що гетьману в значній мірі підпорядковувалась генеральна старшина та кабінет міністрів [38, с. 66]. В таких складних умовах відбувалось гетьманування Мазепи, що породило пізніше велику кількість думок у дослідників його правління. Іван Мазепа вів особисту кадрову політику, частину рішень приймав із наміром наблизити до себе певні верстви населення, а це відгравало важливу роль для української державності.

В нашій роботі ми погоджуємося з думкою С. Павленка, який вважав прихід Мазепи до влади сприятливим для розвитку української держави. Такого не відбулося б, якщо цю посаду обійняв би інший, амбітний та самовпевнений, слухняно-владний для Москви малограмотний старшина, що став би правити внаслідок заколоту 1687 року [56, с. 48]. В своїй діяльності Іван Мазепа спирався на пріоритети та орієнтири, що були направлені на економічне та військове зміцнення Гетьманщини, розвиток української культури, сприяння задоволенню духовних потреб тощо.

При розбудові української автономії Мазепа не міг діяти самотійно. Він мав спиратися на певну групу людей, що і здійснював протягом усього свого правління. Іван Мазепа зробив ставку на представників старшинства, що не можна вважати дивним. Сам маючи не просте походження, гетьман надавав перевагу тісним стосункам з представниками аристократії, яка мала захищати загальноукраїнські інтереси та вірно нести службу гетьману. Цю політику, переважно, можна вважати осмисленою, хоча представники козацької старшини, ще до приходу Мазепи на гетьманство, у частині випадків вчиняли дії, що були направлені проти попередніх гетьманів. В той же час, авторитаризм не зміг би вирішити більшості внутрішньо українських питань, для розв'язання яких відчувалась потреба у освічених та надійних представниках влади.

Досі спірним є рішення Івана Мазепи про запровадження категорії «бунчукових товаришів» [50] – представників козацької старшини кінця XVII – XVIII століть, щ були особливо наближені до гетьмана, перебуваючи під його знаком-бунчуком. Такий чин надавав його власникам низку привілеїв, зокрема, можливість участі у державних та воєнних справах, а також можливість збільшити свої статки за рахунок розширення землеволодіння. На «бунчукових товаришів» розповсюджувалась особлива юрисдикція гетьмана. В полках виникла категорія «значкові товариші», що знаходились у безпосередньому підпорядкуванні гетьману або полковникам, виконуючи певні функції під час заходів при дворі Мазепи. Всі ці категорії складали певний кадровий резерв Гетьманщини, з якого могли набиратися особистості для різних державних або військових посад.

Такий адміністративний розподіл людей сприяв становленню відносин між іншими верствами населення, а саме як старшинами, так між козаками та селянами. Безумовно, старшини мали статки, можливість наблизитись до гетьмана, що створювало з них категорію людей із певними інтересами та політичними поглядами. Часто старшини чинили опір тому, щоб селяни ставали козаками, адже це впливало на наявність у них особистої робочої сили, кількість якої зменшувалась за рахунок розширення козацтва. Такі тенденції викликали хвилювання у влади, але І. Мазепа не приймав рішень лише на користь аристократичних класів, хоча розмежування між різними класами завжди існувало в Гетьманщині [50].

Важливими під час правління Мазепи були питання землевпорядкування, адже саме землеволодіння могло бути вирішальним питанням у визначенні заможності та статусу. Судження про те, що Мазепа роздавав землі, орієнтуючись виключно на інтереси старшини, є однобічним, адже земельні питання були не такими простими. До приходу Мазепи до влади чітких законодавчих норм у землеволодінні не було встановлено, а до середині XVII ст. більшість земель перебувала у державному володінні. За

часів Богдана Хмельницького рангові маєтки почали видавати у якості винагороди, коли казна відчувала бак грошей.

Під час свого правління Мазепа роздав старшині понад тисячу дарчих на землі та залежних селян [29, с. 14]. В той же час, Мазепа прагнув упорядкувати землеволодіння. Крім старшини, значну кількість земель отримували освітні заклади та церква, і у таких спосіб Мазепа дійсно отримував лояльне ставлення до себе та свого уряду. За дослідженнями П.Пирога, тільки в Чернігівському полку гетьман надав 48 маєтностей [29, с. 14]. Частинах з цих земель мала рангове володіння, тобто передавалася у тимчасове користування. Передача їх у спадок не передбачалась, а зміна статусу могла відбутися шляхом подання відповідних звернень до уряду. Зазначимо, що Іван Мазепа також був масштабним землевласником. Ставши гетьманом, він отримав у рангове володіння 72 села і слободи, більше половини яких знаходилось на Чернігівщині. Доходи з рангових володінь, як і за часів попередників, використовувались Мазепою для утримання апарату гетьманської резиденції, будівництва церковних споруд. І. Мазепа викупував землі в російських поміщиків, розширюючи власні маєтки. Мазепа ревно оберігав своє суверенне право рядити землями, що було надзвичайно важливим знаряддям у його політиці, бо давало змогу впливати на старшин, які отримували наділи з його рук [29, с. 15]. Траплялося, що гетьман давав землі в «спадкову посесію», але в окремих лише випадках, здебільше в перші роки свого правління, аби здобути симпатії та підтримку авторитетних старшин. Нехтуючи царські грамоти про нагородження землею, не раз відбирав він у старшин маєтки, даровані московським правителем, хоч це й суперечило Коломацькому договору.

Козаки також отримували у володіння землю, яку відносили до інших своїх бойових здобутків. На отриманих землях їх дозволялось започатковувати слободи й реалізовувати монополію власності на землю шляхом присвоєння частини додаткових продуктів безпосередніх виробників

[29, с. 17]. В той же час, землею козаки володіли відповідно до виконання своїх військових зобов'язань, порушення яких загрожувало втратою земель.

Іван Мазепа не лише підтримував старшину, але й вдався до низки заходів, які б не давали їм права утискати козаків та селян. Так універсал 1691р. виступає проти власників маєтків, які для їх розширення відбирають землю у інших верств населення [20]. На твердження Мазепа, ні старшина, ні духовенства не мають права відбирати у козаків здобуті у боях землі, як це пішло ще з часів Богдана Хмельницького. Жодні обставини не мають сприяти тому, що козаки незаконно позбавляють ся своїх земель. Також універсал обмежував кількість поборів та повинностей, які землевласники накладали на селян. Починаючи з 1691 року, Мазепа видав декілька універсалів для врегулювання питань, які стосувались грошової та натуральної ренти, а також встановлювали норми панщини. Універсал 1692 р. забороняв обмежувати селян у їх праві перейти в козацтво [20].

У 1693 р. нарада старшини у гетьмана скасувала процес оренди терміном на один рік, у такий спосіб полегшуючи сплату мит орендатором. Але згодом оренду довелося відновити, оскільки завдяки ній поповнювалась державна скарбниця. Трохи пізніше оренду стало дозволено замінювати на податок від гуралень та шинків. У 1701 р. для селян Ніжинського полку Універсал визначив панщину у розмірі двох днів на тиждень. Селянам стало дозволено винокуріння для власних потреб [29, с.18]. Також вони отримали змогу подавати до суду на панів за порушення своїх прав чи свавілля. Мазепа прагнув чіткого виділення козацтва в окрему категорію, для чого прагнув отримати дозвіл від царя на перепис козаків.

Під час свого правління І. Мазепа поступово зміцнив економічне становище землевласників, зробивши їх окремим прошарком в економічному контексті. У земельній політиці гетьмана особливо важливим був його намір зберігати за собою право розпоряджатися землями, адже у такий спосіб він міг коригувати дії старшини, представників якої він нагороджував маєтками. Поступово Мазепа відійшов від тенденції надавати право на спадкування

рангових маєтків, яку він започаткував у перші роки свого правління. також у супереч Коломацькому договорі або царським грамотам на правоволодіння гетьман міг забирати право володіння землями. На думку Івана Мазепи, такими географічними об'єктами, як ліси, луки або озера мали право користуватися всі верстви населення, а не лише старшина. У разі суперечок за землю, в яких брали участь монастирі, гетьман ставав на їх бік.

Із земельними питаннями були пов'язані інші аспекти економічної політики Мазепи, зокрема, врегулювання питань оренди. Внески за неї покривали значну частину коштів на утримання Війська Запорозького, поповнення артилерії, а також державних витрат на суди та адміністрацію Гетьманщини [26]. Питання оренди відігравало провідну роль у процесах винокуріння, торгівлі вином, а також виробництва та реалізації тютюну та дьогтю, оскільки саме ці промисли були характерним заняттям орендаторів. Питання поповнення бюджету були складними, наприклад, селяни платили повинності панству, а козаки під час служби звільнялися від оподаткування. У такий спосіб підтримувалась певна частина людей у діючій армії, але наносилась шкода господарюванню. Змогу вільно обробляти землю та вести господарство козаки мали у проміжках між військовими походами.

Реформа 1693р. скасувала систему оренд. Замість цього, спочатку на один рік, стали обкладатися особливим податком винокурні та торгівля горілкою. Але виявилось, що такі зміни суттєво знизили рівень наповнення державного бюджету [29, с. 14]. Тому в 1697р. гетьман та рада старшин надали право торгівлі міським муніципалітетам та сільським общинам, що все одно не вирішило питання поповнення скарбниці. Згодом відбувся поступовий перехід до попередньої системи оренди та визнано її ефективність для тогочасних українських земель [29, с. 16].

Стан сільського господарства та промисловості за часів І. Мазепи можна вважати недостатньо дослідженим, проте, ці галузі успішно розвивалися, продовжуючи традиції попередніх періодів. Індустріальне виробництво, зокрема млинарство, розповсюджувалось та модернізувалось

завдяки розширенню кількості процесів. Так, за твердженням Б. Крупницького, у цей період млини ставали стаціонарними, а крім основної своєї функції, обладнувались спеціальним додатковим устаткуванням для виробництва порошу, паперу або сукна.

На землях Гетьманщини відбувався видобуток корисних копалин. На півночі України, в лісових болотах розпочалася добича залізної руди. Мідь імпортували з Німеччини для задоволення потреб держави, хоча в таких містах, як Глухів, Київ, Чернігів виплавляли мідні дзвони, користуючись власними гутами. Завдяки активізації будівництва Україна потребувала великих обсягів цегли, яку почали першими виготовляти цегельні при київських монастирях. Північні регіони держави славилися виготовленням паперу та скла. Зокрема, на Чернігівщині широко виробляли не лише побутові, а й художні скляні вироби високої якості [31]. Це ремесло передавалось у родині з покоління в покоління. В цей же час в промислових обсягах почала вироблятись селітра. Також І. Мазепа особисто опікався виробництвом порошу, великі склади якого були розташовані під час північної війни у Батурині та Києві. Уряд Гетьманщини надавав підтримку тим монастирям та старшинам, завдяки яким розвивалась індустрія держави, якщо приватні інтереси не суперечили державним.

Для економічного розвитку держави важливе значення має торгівля. При незадоволенні російської влади, під час правління Мазепи Гетьманщина розширила свої торгівельні зв'язки із західними країнами. Російська політика дискримінувала українських купців, адже в країнах відбувалась торгівля аналогічними продуктами виробництва. Тому українці прагнули розширювати ринки збуту. Починаючи з 1701 р., Петро I активно намагався втручатися в українські торгівельні справи, регулюючи їх на власну користь. Мазепа намагався у всі роки свого правління зберігати господарську самостійність, підтримуючи торгівлю українців у таких містах, як Бреслау, Данциг, Кенігсберг, Рига, а також кримським татарами в південних регіонах [31]. Досить небагато існує досліджень стосовно

державних заходів підтримки торгівлі. Відомо, що уряд Мазепи контролював зовнішню торгівлю, намагаючись обмежити купців від впливу іноземних факторів.

Серед важливих заходів фінансової політики І. Мазепи можна відмітити наступні:

- введення особливої системи розподілу податків, завдяки якій частина надходжень переходила до державного бюджету, а інша залишалася в місцевих скарбницях;
- за системою податків і зборів запроваджувався державний контроль, що сприяло усуненню зловживань з боку старшини по відношенню до селян та орендаторів;
- в Гетьманщині було створено резервні запаси хліба та коштів, переважно, для військових потреб.

Судову політику І. Мазепи можна віднести до традиційних, адже він не здійснював судових реформ, намагаючись зберегти у судочинстві той устрій, що склався за його попередників та підтримуючи авторитет гетьманської влади. За часів Мазепи в Україні діяли різні види судів, серед яких найвищим був Генеральний суд, а також розташовані у полкових центрах полкові суди, у менших за розміром адміністративних одиницях – сотенні суди. У містах, де діяло магдебурзьке право, органами правосуддя ставали міські суди, а також існували окремі суди у справах духовенства [34, с. 135].

Система законодавства на початку XVIII ст. мала багато недоліків, що створювало умови для суддів трактувати закони у різних контекстах. У зв'язку з цим зросла роль судових урядовців нижчого рангу. Особливо цією ситуацією користувались судові писарі, які завдяки своїй роботі пам'ятали багато нюансів та мали змогу тлумачити законодавство у різних напрямках, часто з отриманням особистої вигоди. Саме тому в Гетьманщині та до російської влади почала направлятися велика кількість судових скарг. Не зважаючи на успіхи реалізації судових починань Б. Хмельницького, у 1721р. Україна частково втратила контроль за своїм судочинством. За наказом

Петра І функції вищої апеляційної судової інстанції були надані Малоросійській Колегії - виконавчому органу при російській царській владі [38, с. 65].

2.2 Політика в культурно-освітній сфері (освіта, мистецтво, архітектура, література)

Велику кількість позитивних починань І. Мазепи науковці відмічають саме у реалізації політики в культурно-освітній сфері. Значна кількість здобутків належала до системи освіти. Завдяки І. Мазепі отримала значного розвитку Києво-Могилянська вища школа, яка була заснована у 1615р. як звичайна братська школа. Протягом двадцяти років митрополит Петро Могили докладав сил, щоб перетворити її на колегіум, завдяки турботам Мазепи навчальний заклад посів статусу академії. Феофан Прокопович, один із ректорів закладу, відмічав ці заслуги державних діячів, називаючи у спогадах 1705р. академію «Могило-Мазепіаною» [37]. На початку 1694р. І. Мазепа разом з митрополитом Ясинським та ректором І. Кроковським отримав від Петра I дозвіл на автономне навчання та піднесення навчального закладу до академічного рангу, що закріплено царським указом від 1701 р.

Києво-Могилянська Академія стала вважатися духовним центром України, а також навчальним закладом європейського рівня. До Академії вступали учні з-за кордону. Кількість бажаючих отримати освіту стала настільки великою, що довелося обмежити кількість вступників.

Близько 2000 студентів навчалось у Києво-Могилянці на початку XVIII ст., що вважалось для свого часу дуже великою кількістю для одного навчального закладу. До того ж вступ до Академії був вільним, що давало змогу отримувати вищу освіту представникам різних соціальних верств. Значна розбудова приміщень відбувалася у 1704-1705 рр., за яким стежив особисто гетьман [35].

1690-ті роки стали важливими і для наукової сфери України. В цей час Києво-Могилянська Академія отримала від гетьмана судову автономію, власну друкарню та державне фінансування у невеликому розмірі. Серед здобутків І.Мазепи в галузі освіти – заснування в 1689р. колегіуму в Харкові та його філії у Новгород-Сіверську, що у 1700р. стала окремим колегіумом.

Спочатку навчальний заклад функціонував у дзвіниці Борисоглібського монастиря, Там викладали, переважно, граматику та синтаксис, оскільки не вистачало місця для облаштування класів [44, с. 114]. Станом на 1705р. за сприяння Мазепи заклад отримав власну будівлю, що дало можливість поширити програму викладання, запровадивши риторiku. Під час свого гетьманства І.Мазепа підтримував різнорівневу освіту, приділяючи увагу парафіяльним школам. Братські школи відкривалися при церквах і монастирях [47]. Їх вихованці опановували такі дисципліни, як грамота, богослов'я, латина, риторика, спів.

Піднесення освіти сприяло розвитку книгодрукування, адже люди, що оволоділи грамотою, мали потребу в читанні, а педагоги запозичували кращий досвід європейських держав. Козацтво брало безпосередню участь у розвитку українських друкарень та навчальних закладів. Обдаровані українські діти почали отримувати освіту в навчальних закладах Європи, зробивши в подальшому значний внесок у розвиток світової культури та науки.

В Гетьманщині серед різних книжкових видань широким друком виходили підручники. Значна кількість навчальної літератури у Східній Європі за часів гетьманування Мазепи мала походження з України. Серед підручників М. Москаленко виділяє «Арифметику» перших років XVIII ст., що містила навчальні матеріали з таких дисциплін, як нижча та вища математика, геометрія, землемірство й астрономія [53, с. 112]. Авторство належить учню Києво-Могилянської академії М. Магницькому, а український гравер М.Тарновським зробив ілюстрації до тексту.

За часів І. Мазепи розвивалася і лікарська справа. Лікарі користувалися попитом за кордоном, як і вчителі, яких запрошували на роботу не лише до росіян, а й до європейських країн. Українські лікарі отримували освіту в Київської Академії або інших медичних колегіях, прагненням багатьох з них стало удосконалення знань за кордоном [53, с. 146]. У період правління Мазепи суттєво збільшилась кількість українських здобувачів освіти у

закордонних закладах [42, с. 124]. Для навчання майбутніх лікарів у 1774 р. було надруковано підручник медицини «Анатомія».

Серед літературних творів за часів І. Мазепи розповсюдження отримав такий вид літератури, як козацькі літописи – самобутнє явище української літератури, історико-літературні твори, які присвячені козацькому життю, військовим походам та бойовим вчинкам представників українського козацтва. Це повноцінні авторські твори, що належать до важливих письмових джерел української історії та літератури, написання яких припадає на другу половину XVII-XVIII століття. Їхнє авторство належить представникам освіченої козацької старшини, які найбільше уваги приділяли описам національно-визвольних рухів українського народу. Автентична назва «козацькі» мала на увазі насамперед «українські», хоча ці твори дійсно створювались представниками козацької старшини, які брали участь у військових діях та змогли описати свій досвід. Про це свідчить високий літературний стиль зазначених творів, високий рівень достовірності описаних подій, авторське поєднання елементів літопису, мемуарів, щоденників, історичних творів. Окрім спогадів учасників військових процесів та їхніх товаришів, до козацьких літописів входили дані з військових, господарських, дипломатичних та мемуарних документів. Головними дійовими особами козацьких літописів стали українські гетьмани, а також козацька старшина: кошові, полковники та інші військові особистості, що брали участь у визвольних діях [36].

Меценатство Івана Мазепи сьогодні підтверджується великою кількістю дослідників. гетьман був доволі щедрим у підтримці мистецтва, що сприяло розвитку культурного життя України. За часів Гетьманщини стали більш тісними стосунки України із Західною Європою в сфері мистецтва та культури, звідки було перейнято новий напрям в мистецтві – стиль бароко. Бароковий стиль в Україні за часів гетьманування І. Мазепи представ у новій оригінальній формі. Типово європейському стилю в Україні було надано

власного колориту, збагачено національними традиціями мистецтва та архітектури [53, с. 29].

Саме в архітектурі яскраво відображена оригінальність козацького барокового стилю. В Україні нові будівлі такого стилю почали з'являтися в XVII столітті. Від європейських вони відрізнялись тим, що мали помірніший орнамент та простіші форми, що надавало їм конструктивізму, гармонії та відчуття пропорцій, коли внутрішній простір органічно поєднується із зовнішніми формами. В архітектурі козацького бароко простежуються візантійські мотиви, коли барокова химерність форм врівноважується чистими площинами стін. Свого розквіту «козацьке» архітектурне бароко набуло за часів гетьманства Мазепи, коли його стали називати «мазепинським» [58, с. 105]. В цей період зведено велику кількість приміщень навчальних закладів, військових канцелярій та житлових споруд у стилі бароко. Багато пам'ятників архітектури цього стилю збереглося до наших днів, наприклад, Андріївська церква, Софійський собор в Києві, будівлі Києво-Печерської лаври, Георгіївська церква Видубицького монастиря, Троїцький собор у Чернігові, Покровський собор у Харкові, Церква Різдва Богородиці у Козельці тощо.

Завдяки Мазепиному меценатству в Україні буйно розквітло образотворче мистецтво [58, с. 138]. Стиль бароко надав впливу у графіці, малярстві, орнаменталістиці тощо. Не лише стиль архітектурних споруд, а і їх оздоблення містили барокові елементи. Іван Мазепа мав дійсно великі статки, але в мистецтво він вкладав не лише державні, а й власні кошти, реалізуючи свої культурні потреби. Усі ново зведені споруди оформлювались різьбярами, художниками, майстрами гравюр. Витончені елементи бароко були присутні як на гербах аристократів, так і на церковних іконостасах. За сприяння Мазепи до українського мистецтва прийшов потяг до розкоші, рясне використання орнаментів та картин, прикрашання всього, що можна прикрасити. Ці прикмети стали характерними для часів гетьманування Мазепи. Малярством на високому рівні відрізнитись будівлі,

якими особисто опікувався гетьман: академічний корпус у Києві, друкарні в Києво-Печерському монастирі, так званий «Будинок Мазепи» в Чернігові, а також збудована Мазепою церква св. Миколи в Києві [53, с. 64].

Гетьман не обійшов своєю підтримкою і музичне мистецтво, вважаючи, що пісні мають велике значення – не лише розважальне, а й виховне. Розвиток музики коріннями походив до народного фольклору, тому у ньому мали потребу всі верстви українців. І. Мазепа також мав музичні таланти, опанував козацький інструмент бандуру та сприяв популяризації нового автентичного виду українських пісень: козацьких дум. Це жанр суто українського речитативного народного та героїчного епосу, виконанням якого славилися кобзарі, бандуристи, лірники, а також мандрівні співці-музики в Центральній та Лівобережній Україні. Перу гетьмана належить його твір «Ой, горе тій чайці» [53, с. 79], який він самотійно виконував у бандурному супроводі. Музична творчість активно розвивалася у цей період. Серед документальних свідчень М. Москаленко виділяє наявний у Братського хору Львова «Реєстр нотових тетрадей», який станом на 1697 р. відносив до зорового репертуару 267 занотованих записів музичних творів українських композиторів доби І. Мазепи [53, с. 82].

В той же час дослідники, наприклад, В. Москаленко, О. Пустомітенко стверджують, що меценатська діяльність Мазепи не мала у підґрунті бажання отримати популярність, прихильність та зберегти здобуту славу на тривалий період. Гетьман діяв, як людина, якій близькі не лише культурні, а й національні цінності. Він переймався сам питаннями культурного розвитку України, запозиченням позитивного закордонного досвіду, та намагався переконати в цьому своє оточення. Представники старшини бачили у гетьмані приклад добродійництва та безкорисної підтримки національної культури у поєднанні з провідними тенденціями мистецтва [53, с. 131].

Важливо, що в роки правління І. Мазепи істотним чином змінилась урядова політика щодо розвитку української культури. Сам гетьман підтримував національні традиції та поважливо ставився до потреб духовної

сфери. Вже з перших років гетьманування Мазепа започаткував та очолив реформаторські процеси у церковному житті України. Мазепа сприяв пом'якшенню дії акта приєднання Київської митрополії до Московського патріархату, в спірних питаннях щодо трактування тих чи інших релігійних постулатів Мазепа ставав на бік представників української церкви. У 1690-х роках гетьман починає кропіткий процес відновлення духовних пам'яток української культури, відновленню церковних будівель, що перебували у занепаді, поруч із будівництвом нових. Всі ці дії відбуваються під урядовим контролем та особистим патронатом гетьмана.

У 1687-1708 рр. переважна більшість монастирів, що функціонували в Україні, підвищили рівень своїх статків за допомогою втручання гетьмана. Більша частина церковних установ отримувала додаткові володіння у вигляді земель або сіл. Самовільне захоплення монастирських володінь жорстко каралося з боку уряду, який стежив за процесами церковного фінансування. Мазепа сприяв тому, що монастирі хоч і не отримали автономії від московського впливу, але могли існувати на самозабезпеченні, а також накопичувати певні суми для власних нагальних потреб: утримання братства, ремонту споруд, придбання іконостасів, дзвонів, відновлення дзвіниць тощо. За особистим сприянням Мазепа були відкриті Домницький та Пустинно-Микільській монастирі, а до десятків інших монастирських споруд дійшла його допомога [38, с 205]. Тобто політика відновлення закладів православної релігії та культури мала за часів Мазепа пріоритетне значення.

Політика Івана Мазепа в культурно-освітній сфері стала одним із найяскравіших проявів його державницької діяльності. Мазепа прагнув розвивати не лише військовий потенціал Гетьманщини та її економіку, а й формувати багатий культурний фонд, який передбачав можливість отримувати освіту всім верствам населення, розвиток духовності та народних традицій на високому рівні. За часів правління Мазепа культура в Україні зазнала свого дійсного розквіту, досягши європейського рівня.

Гетьман Іван Мазепа протягом всього свого правління реалізовував внутрішню політику, яка була спрямована на зміцнення Гетьманщини як автономної держави та модернізацію її соціально-політичної, економічної й культурно-освітньої сфер. Суттєві зміни Мазепа вніс до діяльності адміністративної системи, розширивши повноваження місцевої влади, в той же час підвищуючи вагу гетьманського уряду, за яким залишалось остаточне слово у вирішенні будь-яких питань. Багато уваги Мазепа приділяв положенню та авторитету старшини, яка ставала основою управлінського апарату управління. Мазепа видав низку спеціальних законодавчих актів – універсалів, спрямовані на врегулювання різних адміністративних та господарських питань, податків і судових справ, зміцнюючи державне керування, судову систему [31].

Економічна політика І. Мазепа була направлена на розвиток фінансової структури Гетьманщини. Він намагався внести низку реформаторських змін в систему оподаткування, розподіл земель, систему господарства та промисловості. Не зважаючи на те, що не всі заходи виправдали гетьманські сподівання, багато з них відіграли важливу роль у системі перерозподілу коштів та наповненні державної скарбниці [29, с. 18]. Уряд Мазепа спрямовував зусилля на підтримку торговельних зв'язків, розвиток ремесел, спрощення деяких сільськогосподарських процесів. У певний час підтримку отримували власники невеликих господарств, винокурень. Мазепа уважно ставився до потреб церковної системи, багато коштів направляв на будівництво та розвиток монастирів. Також Мазепа намагався забезпечити стабільне фінансування війська Гетьманщини.

Важливого значення надавав І.Мазепа культурно-освітній діяльності. Він сприяв розвитку книгодрукарства, писемності, освіти, підтримці навчальних закладів, в тому числі, Києво-Могилянської академії. Приніс до Гетьманщини новий стиль в архітектурі та мистецтві, що пізніше отримав назву «Мазепинське бароко».

РОЗДІЛ 3. Історична предметна компетентність учнів як здатність самостійного пізнання минулого

Сучасне суспільство знаходиться на новому етапі розвитку, якій передбачає якісно-новий підхід до різних соціальних галузей, в тому числі, освітньої. Освіта ХХІ ст. має своєю метою виховання відповідального члена громадянського суспільства, що володіє певним рівнем знань та здатністю мислити критично, може використовувати набуті ним знання в процесі повсякденного життя, творчо підходячи до розв'язання різних життєвих, в тому числі, критичних, ситуацій, вміням самостійно вчитися та розвиватися. Тобто сьогодні педагоги не обмежуються лише викладанням певних дисциплін, а мають своїм завданням підготувати учня до майбутнього життя. Сьогодні система освіти передбачає отримання учнями предметних компетентностей, які формуються у відповідності до кожної навчальної дисципліни згідно її специфіки та змісту. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти визначає предметну компетентність визначено як набутий учнями в процесі навчання досвід специфічної для певного предмета діяльності, пов'язаний із засвоєнням, розумінням і застосуванням нових знань [1]. Предметна компетенція представляє собою комплекс знань та навичок, які учні набувають відповідно до змісту конкретної навчальної дисципліни. Предметна компетентність передбачає вміння учнів виконувати конкретні дії, пов'язані із навчальним процесом, вирішувати завдання, адаптуючись до різних ситуацій, що виникають у процесі навчання [5].

Вивчення історії у загальноосвітніх навчальних закладах є одним із провідних аспектів формування набору компетентностей для учнів старшої школи. Викладання цього предмета потребує від учителя творчості, зокрема у доборі методів і педагогічних інструментів. Історична предметна компетентність учнів – це здатність учня самостійно пізнавати, осмислювати та оцінювати минуле України та світу, соціальний й моральний досвід

минулих поколінь. Ця здатність ґрунтується на знаннях, ціннісних орієнтирах і досвіді, набутих під час навчання шкільного предмета історії. Предметна історична компетентність має сприяти реалізації як загальної мети та завдань базової загальної освіти, так і предмета, зокрема, розвитку та соціалізації особистості учня як громадянина України, соціально адаптованої та відповідальної особистості [7]. Історична компетентність належить до громадянських компетентностей не лише як певний рівень знань та вмінь, а як спосіб мислення підростаючого покоління, певний набір ціннісних орієнтирів та ідейних переконань, вміння їх продуктивно поєднувати у своєму суспільному житті. Такий досвід дає змогу учням не лише оволодіти курсом з історії України, але й досягти успіхів у майбутній соціалізації, отримавши певний рівень знань та вмінь застосовувати їх на практиці, плануючи та реалізуючи кроки у сферу своїх майбутніх професійних занять. Історична компетентність – це не лише знання, а й підготовка підростаючого покоління до дорослого життя в громадянському суспільстві, можливості власної плідної реалізації в особистому, професійному, суспільному житті, запорука успішної соціалізації та взаємопорозуміння з іншими членами громадянського суспільства покликана готувати молодь до самостійного життя у сповненому суперечностей у гармонійному поєднанні різних національних, релігійних, культурних традицій [74, с. 21].

Історична предметна компетентність має наступний склад компетенцій:

- хронологічна компетенція, що передбачає отримання достатнього рівня знань для орієнтації в історичному процесі у відповідності з хронологією подій та явищ, розуміння безперервності цього процесу та його часового розвитку;
- просторова компетенція, яка вказує на здатність орієнтуватися в просторі, в якому відбуваються всі історичні події;
- інформаційно-мовленнєва компетенція, як система вмінь та навичок у роботі з різноманітними джерелами історичної інформації, вміння

надавати усну та письмову оцінку історичним фактам, постатям подіям у відповідності до поставлених завдань;

- логічна компетенція – здатність логічно та зв'язано мислити при виконанні будь-яких завдань з історії України, вміти аналізувати історичні явища та події, аргументовано представляти процес такого аналізу;
- аксіологічна компетенція, що полягає у вмінні надавати власну логічну оцінку проаналізованому історичному матеріалу, формувати результати такого аналізу [84, с. 13].

Гармонійне поєднання цих складових історичної компетентності передбачає, що учні не лише оволодівають необхідним обсягом знань та набором навичок, а й вміють аналізувати отриману інформацію, робити висновки, застосовувати на практиці результати своєї роботи, логічно мислити, співвідносячи отримані знання та результати власних спостережень і життєвого досвіду, чітко визначаючи свою громадянську позицію.

Таким чином, будь-які завдання, а також система оцінки отриманих учнями знань та навичок у 8 класі з історії України мають бути компетентнісно орієнтованими. Контроль отриманих знань та обсягу навичок може здійснюватись на різних рівнях відповідно до підходу викладача та його власних педагогічних розробок. Тестові завдання з історії України можуть бути використані з різною метою та містити набір категорій з хронології, термінології, персоналістики, географії, джерелознавства і культурології [84, с. 15]. Провідним завданням педагогів під час створення тестових завдань з історії України є узгодження різних складових історичної компетентності, визначення окремих змістових напрямків (суспільно-політичного, соціально-економічного, релігійного, культурного тощо) або їх комбінацій у тестовому завданні з урахуванням періодизації української історії. Результатом такого підходу буде всебічна та об'єктивна оцінка рівня знань учнів загальноосвітньої школи на будь-якому контрольному етапі.

Існує низка нормативних актів, якими може керуватися педагог з історичних дисциплін у своїй професійній діяльності, а також напрацювання

інших науковців та працівників освітньої галузі, що відповідають за тематикою.

Орієнтовну послідовність досягнення очікуваних результатів навчання здобувачів освіти, зміст навчального предмета та види навчальної діяльності учнів для використання в освітньому процесі в порядку, визначеному законодавством визначає Модельна навчальна програма предмета «Історія України» [9]. Цю програму було створено у відповідності до Державного стандарту базової середньої освіти [1]. Основною метою громадянської та історичної освітньої галузі визначена можливість розвитку особистості учня шляхом осягнення минулих та сучасних подій, встановлення різного роду зв'язків між ними, визначення зв'язків між процесами, що відбуваються в Україні та на світовому рівні. Завдяки таким компетенція відбуватиметься формування ідентичності громадянина України, який матиме активну громадянську позицію, що є необхідною складовою у розвитку засад демократії, патріотизму, поваги до прав і свобод людини, відданості політичним, моральним, духовним і культурним цінностям українського народу, визнання цінності верховенства права та нетерпимості до корупції [9].

Предмети й курси для 7–9 класів входять до базового циклу середньої освіти, що визначає їхню роль у системі шкільного громадянського й історичного навчання та їхнє місце серед інших дисциплін [9]. Відповідно до вікових вимог та розвитку особистості в цей період часу учні оволодівають новими моделями поведінки, змінюється мотиваційна складова в навчанні. Можна відмітити прагнення бути більш освіченими й самостійними, уміти здобувати нові знання, які поступово набувають для них цінності, пробувати себе в різних сферах та видах діяльності, утверджуватися в колективі. Тому під час укладання програм і організації освітнього процесу програма освіти спирається на психолого-педагогічні особливості, прагнучи поступово розширювати й ускладнювати процес навчання з історичних та громадянських дисциплін, розвивати предметні й міжпредметні

компетентності, урізноманітнювати види навчальної діяльності, що відображається у вимогах до обов'язкових результатів навчання. З урахуванням цього мета вивчення предмету «Історія України» у 7–9 класах розроблена у відповідності до загальної мети освітньої галузі, що розвиває ряд компетенцій у межах цієї дисципліни [9].

Серед завдань предмету «Історія України», відповідно до поставленої мети, програмою визначаються наступні:

- мати орієнтацію в історичному часі, щоб вміти співвідносити з певними історичними періодами ті події, що в них відбувались [9];
- вміти співвідносити події, явища і процеси, розташовуючи їх у хронологічній послідовності відповідно до історичного періоду, що вивчається [9];
- орієнтуватись у соціально-історичному просторі, для чого знати територіальні границі та географічні параметри історичних подій, визначати, які події та процеси відбуваються на локальному чи регіональному, а також на національному і глобальному рівнях виміру історичних подій; вміти розрізняти чинники громадянського простору та встановлення зв'язків між ними [9];
- вміти ідентифікувати історичний процес як єдине ціле, аналізувати причиново-наслідкові зв'язки між подіями, явищами, процесами в часі й просторі, відзначаючи ті, що є характерними для конкретної історичної епохи [9];
- вміти обирати джерела для самостійного навчання, відомості для виконання пізнавальних та творчих завдань, встановлювати цінність отриманої інформації в процесі її аналізу та синтезу, а також вміння визначати достовірність інформаційних джерел, щоб уникнути маніпулювання інформацією та не потрапити під вплив пропаганди [9];
- вміти надавати оцінку подіям минулого та сучасності, інтерпретуючи історичні факти, встановлюючи причинно-наслідкові зв'язки;

- усвідомлювати власну гідність та ідентичність, визнаючи таким чином свою приналежність до демократичного громадянського суспільства, розвиваючи необхідні навички та компетенції [9];

- у своїй діяльності дотримуватись принципів демократії, прав людини, прав та обов'язків громадянина, керуватись законами та моральними нормами, прийнятими в громадянському суспільстві, брати участь у шкільному та суспільному житті, застосовуючи на практиці отримані в процесі навчання компетенції [9].

Компетентнісний потенціал освітньої галузі, визначений у Додатку 17 Державного стандарту базової середньої освіти, реалізовуватиметься за рахунок комплексу ключових компетентностей, сформованих умінь, ставлень, базових знань [1]. Для отримання відповідного рівня оволодіння знань учні мають оволодіти ними у обсягах, необхідних для визначення результативності навчання. Кількість годин у пропонованій програмі відповідає рекомендованому навчальному часу, визначеному Типовою освітньою програмою (наказ Міністерства освіти і науки України № 235 від 19.02.2021 р. «Про затвердження типової освітньої програми для 5-9 класів закладів загальної середньої освіти») [11].

Викладання історії України у всіх класах відбувається в послідовності, що відповідає історичній хронології: зміст історичних подій і явищ узгоджено та синхронізовано, в тому числі, з подіями всесвітньої історії. До програми з історії України включено інтегрований змістовий компонент: вступні матеріали на початку підрозділу та узагальнюючі наприкінці. Для кожного класу визначено окремі елементи чи сюжети інтегрованого змісту, завдяки яким покращується розуміння учнями цілісного історичного процесу. Також увага приділяється формуванню та розвитку ключових компетентностей, пропонування алгоритмів викладання дисципліни.

Календарно-тематичне планування з історії України 8 клас (НУШ) розроблене у відповідності до Модельної навчальної програми предмета. Кількість навчальних годин з дисципліни становить 52 години. Структура

навчальної програми «Історія України» для 8 класу відповідно Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти виглядає наступним чином:

Розділ 1. Землі України в XVI – першій половині XVII ст. [14].

Розділ 2. Становлення українського козацтва (XVI – перша половина XVII ст.) [14].

Розділ 3. Козацька революція середини XVII ст. і війна за суверенітет Козацької держави другої половини XVII ст. [14].

Розділ 4. Козацька Україна (Гетьманщина) другої половини XVII – початку XVIII ст. [14].

Розділ 5. Україна та ранньомодерні імперії XVIII ст. [14].

Узагальнення до курсу. Історія України в контексті раннього нового часу [14].

Для якісного оволодіння курсом дисципліни «Історія України» треба застосовувати набір навчальних матеріалів та засобів. Серед них провідне місце продовжують посідати підручники з історії України, які, не зважаючи на стрімко зростаючий набір інтерактивних прийомів та засобів, сьогодні залишаються основним навчальним матеріалом як для колективної роботи, так і для самостійного опрацювання учнями. Сучасний підручник з історії України має бути компетентнісно орієнтованим та повністю відповідати системі навчання, що базується на компетентнісному підході [1]. Підручник залишається основним засобом навчання восьмикласників історії України, оскільки він дає змогу набуття історичної компетентності учнями у сукупності хронологічного, просторового, інформаційного, логічного та аксіологічного компонентів. Розглянемо сучасні підручники з історії України для 8 класу в контексті теми дипломної роботи.

Підручник «Історія України : підруч. для 8 кл. закладів загальної середньої освіти», створений такими авторами, як І. Я. Щупак, Б. В. Черкас, О. В. Бурлака, Н. С. Власова, К. Ю. Галушко, В. О. Кронгауз, І. О.

Піскарьова, Д. О. Секиринський» містить параграф 37 «Гетьманщина за часів Івана Мазепи» [78, с. 157]. Він поділений на наступні пункти:

1. Іван Мазепа. Прихід до влади [78, с. 157].
2. Внутрішня політика І. Мазепи [78, с. 158].
3. Виступ І. Мазепи проти Московії [78, с. 158].

Цей підручник належить до числа тих, що найбільш повно розкривають постать І. Мазепи для цієї вікової категорії учнів. Гетьман представлений як особистість та політичний діяч. Автори зазначають, що за гетьманування І. Мазепи відбулося економічне й культурне піднесення Української козацької держави. Гетьманом була видана значна кількість універсалів, хоча не всі з них оцінюються позитивно. В той же час, підручник відмічає, що час правління Мазепи став періодом економічного та культурного піднесення Української козацької держави [78, с. 158]. Окрім культурного розвитку, відмічена важлива роль гетьмана у створенні регулярного війська, але сказано, що Мазепа намагався своїй владі підкорити січове товариство.

При викладенні основного матеріалу використані відступи:

- історичні подробиці (деталі родословної І. Мазепи) [78, с. 157];
- поміркуймо (питання стосовно теми параграфу, завдання для роздумів) [78, с. 159];
- думки істориків (роздуми канадського історика українського походження Павло-Роберт Магочій) [78, с. 160].

В підручнику «Історія України : підруч. для 8-го кл. / Віталій Власов, Оксана Данилевська, Дмитро Ващук» матеріал про І.С. Мазепу викладений у параграфі 34 «Гетьманщина за часів Івана Мазепи» [77, с. 177], що відповідає темі нашої дипломної роботи. Автори підручника доходять висновку, що культурницька діяльність та меценатство були напрямками загальнодержавної політики гетьмана, визначають її напрямки.

Параграф містить наступні пункти:

1. Що визначало внутрішню та зовнішню політику гетьмана Івана Мазепи?(підтримка Мазепою козацької старшини та зміцнення влади

гетьмана є провідними рисами внутрішньої політики гетьмана у прагненні об'єднати землі Лівобережжя, Правобережжя, Запорозжя та Слобожанщини в єдине утворення, що в перспективі мало стати державою західноєвропейського зразка зі збереженням традиційного козацького устрою [77, с. 178]).

2. Як розгорталось і чим завершилося повстання Івана Мазепи?[77, с. 181]

В ході параграфа є додаткові питання та завдання для розмірковування, а також посилання на електронний ресурс, скористувавшись яким учні мають змогу переглянути відео, присвячене гетьманові І. Мазепі

Підручник «Історія України : підруч. для 8 класу закл. загал. серед. освіти / [А. А. Галімов, О. В. Гісем, О. О. Мартинюк, О. М. Сирцова» поділений на розділах, які містять опис історичних подій в хронологічній послідовності. Постаті історії України не виділяються в окремі частини тексту, тому подачу матеріалу в контексті їх оцінки не можна назвати вичерпною. З гетьманом Іваном Мазепою читачі зустрічаються у параграфі 28 «Гетьманщина в Північній війні. Повстання І. Мазепи. Конституція П. Орлика» [76, с.197]. Цей параграф поділений на наступні підпункти:

1. Гетьманщина в умовах Північної війни Московської держави та Швеції (1700—1721 рр.) [76, с.197].
2. Полтавська битва та її наслідки [76, с.201].
3. Гетьман П. Орлик і його Конституція. Ліквідація козацького устрою на Правобережжі[76, с.202].
4. «Другий згін» [76, с.206].

Постать Івана Мазепи в даному підручнику розкрита лише частково. Його дії представлені в контексті зовнішньої політики, поразки шведів під Полтавою, Автори підручника не розповідають про внутрішню політику Мазепи, його діяльність та розвиток держави під час гетьманування.

Серед джерельної бази важливе місце посідають видання з методики викладання історії. Одним із перших посібників з методики викладання

історії в нашій країні є видання О. Пометун «Методика навчання історії в школі» [84]. Посібник створений з урахуванням нових вимог незалежної України до методики історії та суспільствознавчих дисциплін. Видання містить основи теорії та методики навчання історії у загальноосвітній школі, відображає цілі та завдання, характеризує кожен складову навчального процесу. За авторською концепцією кожен з розділів містить теоретичні та практичні положення, аналізує підходи до організації навчального процесу, а також значну кількість практичних порад, що стануть в нагоді як майбутнім педагогам, так і тим, у кого є багаторічний досвід, опис методів і технологій навчання, прикладів уроків, поради по веденню навчального процесу, способи перевірки та оцінювання знань тощо [84, с. 4].

На початку 2000-х років дослідники та науковці наполягали на тому, що методика виконання історії в школі має бути ретельно переглянута. В.Вашкевич у статті «Методика викладання історії: необхідність оновлення» зауважував, що модернізація української освіти передбачає термінову трансформацію історичної освіти [33, с. 1]. Методичний бік справи не менш важливий, ніж теоретичний. Має бути розроблена нова система викладання історії України [33, с. 3].

Фахівці активно займалися розробкою методологічного забезпечення навчання історії України, тому сьогодні маємо достатню кількість різноманітного матеріалу. Серед них посібник Яковенко Г. «Методика навчання історії: навчально-методичний посібник», що містить програму, конспект лекцій, плани семінарських занять, а також завдання, що розроблені автором для контролю та самоперевірки учнів [87]. Г. Яковенко дотримується принципу особистісно орієнтованого навчання, коли вчитель історії допомагає учневі зрозуміти важливість дисципліни, важливість для його особистого життя, самонавчання та самовдосконалення. В посібнику розглядається особливості вивчення історії України, методи, прийоми та засоби, що використовує вчитель, форми навчальних та позакласних занять, застосування сучасних технологій. Автор наполягає про важливість

наочності у навчанні історії, тому велике значення надає шкільному підручнику історії, виборі примірників та змісту, а також інших видів текстів, що можуть бути використані вчителем [87, с. 12].

Теоретичним і практичним проблемам застосування компетентісно орієнтованої методики навчання історії в загальноосвітній школі присвячений посібник Пометун О. «Компетентісно орієнтована методика навчання історії в основній школі» [84, с.4]. Автори пропонують застосовувати компетентісно-орієнтований підхід у шкільній історичній освіті, аналізує комплекс складників історичної компетентності, характеризує структуру уроків та методики їх підготовки. Компетентісно орієнтована методика передбачає застосування таких методик в процесі навчання історії, що сприятимуть розвитку в учнів хронологічних, просторових, аксіологічних уявлень та умінь, логічних компетенцій, вміння працювати з інформацією [84, с. 6]. Посібник передбачає використання компетентісно орієнтованих підходів на всіх етапах навчання історії.

Свої методологічні напрацювання пропонує В. Дубінський у посібнику «Методика викладання історії в школі» [73, с. 3]. Видання спрямоване на надання теоретичної інформації та порад у практичній діяльності майбутнім викладачам історії. Він містить плани семінарських занять та методичні рекомендації для підготовки до них, наочні матеріали у вигляді таблиць та схем, надає методичні поради щодо написання різних видів студентських робіт. Для більш повного сприйняття матеріалу читачами підручник має термінологічний словник, а також тексти нормативних документів, якими має керуватися вчитель під час організації та здійснення навчання історії в загальноосвітній школі. Посібник містить теоретичні питання та практичні розробки щодо типології уроків історії в школі та особливостей їх проведення: уроки засвоєння нових знань, уроки систематизації та закріплення раніше засвоєного матеріалу, уроки формування вмінь та навичок, а також системи контролю та перевірки отриманих знань, поради з позакласної та самостійної роботи учнів [84, с. 19].

Розглянемо методичні рекомендації стосовно викладання історії України у 8 класі. Стаття практикуючого вчителя з історії України І. Пікуля «Мазепа сьогодні і за часів Гетьманщини. Поради та ідеї для уроку про видатного гетьмана» [30] містить методичні поради стосовно проведення уроку історії, тематика якого стосується постаті та діяльності Івана Мазепи. За допомогою вказаних автором методичних інструментів та прийомів вчитель має досягти поставленої освітньої мети уроку – продемонструвати учням зв'язок історичних подій з сучасним життям, довести, що історичні події минулого мають вплив на життя українського суспільства. Мазепа був людиною, що приймала багато складних рішень, які в подальшому відіграли значну роль та викликали різні погляди дослідників та істориків.

Серед необхідних інструментів автор зупиняється на підручнику «Історія України» за 8 клас, роздатковому матеріалі, а також гаджетах з будь-яким варіантом підключення до мережі Інтернет. Вчитель сам визначає особливості побудови конкретного уроку та порядок використання запропонованих йому інструментів. І. Пікуль пропонує наступний набір методичних інструментів:

- прогнозування за портретом;
- написання історії з можливим наближенням до реалій сучасного життя;
- створення уявної сторінки І. Мазепи у соціальних мережах за заданими параметрами;
- написання листа від імені Івана Мазепи з поясненням мотивів своїх вчинків;
- робота з візуальними джерелами – ілюстраціями в електронному варіанті;
- робота з картами в режимі реального часу для відтворення історичних подій;
- створення іконо графіку, орієнтуючись на важливі моменти життя гетьмана, використовуючи додаток Canva [30].

Сучасний бурхливий розвиток ІТ-індустрії, нанотехнологій, високотехнічних галузей тощо диктує умови підходу до різних сфер життя суспільства, в тому числі, освітнього процесу. Реалії сьогодення є такими, що в системі освіти великого значення став набувати процес розвитку самостійності учнів, їхньої здатності здобувати й аналізувати інформацію та ухвалювати оптимальні рішення, а також умінню використовувати сучасні технології в практичній діяльності.

Відповідно до вимог, що диктує сучасне життя, оновлення потребує система освіти та підходи до неї. Модернізація освіти ґрунтується на базових і повних стандартах середньої освіти та передбачає нові підходи до виконання практичних і теоретичних завдань з використанням інновацій, перспективних навчальних умінь і навичок, засобів діяльності в житті. Це означає, що виникає необхідність у забезпеченні сучасних здобувачів освіти якісним навчанням з використанням провідних технологій. Якісна освіта є необхідною не лише в технічних галузях, а й при вивченні інших дисциплін, в тому числі, історії України.

Саме тому для викладання історії України сьогодні все більше застосовуються різні інтерактивні засоби та прийоми. Вони не можуть в повній мірі замінити шкільні підручники і не мають з ними конкурувати, але ці засоби є реальними помічниками педагогів для підвищення рівня історичної компетентності учнів. Сучасні підлітки, якими є учні 8 класу, не завжди можуть бути зацікавленими у вивченні підручника з історії України, тому застосування вчителем інтерактивних засобів підвищує систему мотивації до навчання, рівень зацікавленості тощо.

Використання інтерактивних засобів під час навчання історії України дає змогу ефективно поєднувати процес набуття історичних знань, практичний досвід, експерименти, роботу над навчальними та творчими проєктами та розв'язання реальних проблем. Учні стають активними учасниками навчального процесу, застосовуючи свої знання та навички для аналізу та розв'язання проблем, вироблення інноваційних рішень.

Використання інтерактивних засобів та технологій спрямоване на те, щоб дати учням змогу розуміти та розв'язувати складні проблеми, розвинути історичні компетенції та підготувати їх до майбутньої кар'єри.

До сучасних інтерактивних засобів навчання з курсу історії України для 8 класу можна віднести:

- інформаційні технології (комп'ютери, планшети, смартфони, інтерактивні дошки, інші цифрові інструменти), за допомогою яких урізноманітнюється процес навчання шляхом використання відео, аудіо, інтерактивних завдань та інших форм цифрового контенту;
- засоби для розвитку творчих здібностей учнів, які дозволяють їм створювати власні проекти, реалізовувати творчі задуми, стимулювати творчість, розвивати критичне мислення та навички вирішення проблем;
- іграшки та предмети розваг, що можуть бути використані для залучення учнів до процесу отримання історичних компетенцій в цікавий і захоплюючий спосіб. До цієї категорії відносяться також ігри, які вимагають від учнів використовувати свої знання та навички для вирішення проблем.

Використання інтерактивних технологій на уроках з історії України передбачає не лише накопичення теоретичних знань, а й опанування практичних навичок учнями. Такі навички є складовими історичної компетентності, але й можуть бути застосовані при вивченні інших шкільних дисциплін. Умови сучасного життя в Україні суттєво ускладнюють процес отримання освіти, адже учні не завжди мають змогу відвідувати навчальні заклади. Тому значна частина компетенцій досягається шляхом застосування інтерактивних технологій в освітньому процесі. Такі технології та засоби виступають не лише інструментами для формування історичної компетентності, а й важливим компонентом самостійної роботи учнів. В сучасній системі освіти України самостійна діяльність школярів відіграє важливу роль, а з урахуванням специфіки предмету «Історія України» значну частину завдань учень може опрацьовувати самостійно. Застосування інтерактивних технологій у навчальному процесі дозволяє підготувати

конкурентоспроможних та затребуваних на ринку праці фахівців, які володіють спеціальностями, що необхідні для життєдіяльності членів суспільства.

Після початку повномасштабного російського вторгнення в Україну система загальної середньої освіти зіткнулася із новими складнощами. Потреба у дистанційному навчанні не зникла, а також додалося багато проблем із можливістю учнів у частині регіонів нашої держави відвідувати дистанційні заняття, проведенні уроків з історії України під час повітряних тривог, трансформація психологічного стану та свідомості учнів і викладачів. Серед основних цілей загальноосвітніх навчальних закладів у період воєнного стану є не лише надання учням необхідного обсягу теоретичних знань та практичних навичок знати, а й психологічна підтримка, згуртування та спілкування, стабілізація морального стану та національного самоусвідомлення здобувачів освіти. Інтерактивні засоби та технології стали ефективним інструментом освітнього процесу, що має допомогти учням адаптуватись до нової реальності.

Серед інтерактивних методів навчання, що застосовуються в процесі оволодіння курсом з історії України можемо визначити наступні:

- використання інформаційних технологій, в тому числі мережі Інтернет, освітніх та громадянських інформаційних платформ та за стосунків, інших електронних баз, що дають швидкий доступ до інформації, необхідної в процесі навчання;

- використання інтерактивних засобів для демонстрації навчального матеріалу: мульті-медіа проектори, інтерактивна дошка. З їх допомогою вчителі можуть більш повно розкрити теми та підвищити зацікавленість школярів. За допомогою перегляду презентацій, відеоматеріалів, графічних схем, малюнків тощо на уроках з історії України відбувається спрощення для сприйняття великих обсягів інформації. За допомогою інтерактивної дошки можна не лише демонструвати навчальний

матеріал, а й проводити взаємодію у режимі реального часу: виконувати інтерактивні завдання, робити позначки, креслити схеми тощо;

- використання цифрових засобів під час занять з історії України учнями та педагогами, в тому числі, при дистанційному форматі навчання; передбачає навчальні ігри, дебати, обговорення, а також інші форми активного спілкування в учнівському колективі.

Серед інформаційних та навчальних платформ, якими можна користуватись для вивчення історії України, нашу увагу привернули наступні. «Всеукраїнська школа онлайн» – національна цифрова освітня платформа, створена для забезпечення доступу учнів і вчителів до якісних навчальних матеріалів у зручному онлайн-форматі. На вимоги запровадження дистанційного навчання в Україні ця школа стала провідним інформаційним ресурсом, закріпленим на державному рівні, якій можна безкоштовно використовувати для підвищення навчальних компетентностей, в тому числі, з історії України. Платформа містить систему відео уроків, тестів та завдань, розподілену на класи відповідно до навчальних програм. Уроки представлені у вигляді підбору відеоматеріалів, конспектів, інтерактивних тестів, додаткових ресурсів для опрацювання тем.

Інформаційно-довідкові платформи, такі як «Всеукраїнська громадська організація «Українське Реєстрове Козацтво» [16], «Всеукраїнська школа онлайн» [15], «Український інститут національної пам'яті» [19]. В наступному розділі нашої роботи ми більш детально розглянемо матеріали, що розташовані на цих платформах та стосуються діяльності Івана Мазепи та внутрішньополітичного розвитку Гетьманщини за часів його правління. Серед методичних матеріалів можна виділити такі фільми про діяльність гетьмана Івана Мазепи: «Таємниці великих Українців. Іван Мазепа» [32], «Гетьман Іван МАЗЕПА – символ АНТИросійського опору // Історична постать» [32].

Таким чином, сучасний компетентнісний підхід до опанування курсу з історії України учнями 8 класу є орієнтованим на комплексний результат.

Він потребує докорінних змін та відмови від стереотипів, в якими десятиліттями поринала українська школа. Організації пізнавальної діяльності сьогодні потребує прогресивних змін як на етапі планування уроків, так і реалізації педагогом поставлених завдань. Спираючись на нові програми та засоби навчання, вчитель історії розробляє новий підхід до теоретичного та практичного викладання дисципліни.

Формування історичних компетентностей учнів загальноосвітньої школи має велике значення для них, їх майбутнього та подальшого вибору напрямку професійної діяльності, а також українського суспільства в цілому, що ставить на меті виховання підростаючого покоління у дусі національної гідності, ідентифікації, патріотизму, що є неможливим без знання історії свого народу та держави. Результатом вивчення історії в провідному напрямку є не лише вивчення історичних процесів, подій, постатей, а й розвиток критичного мислення школярів, розвиток у них навичок самостійної роботи, вміння висловлювати та аргументувати власну думку, реалізовувати творчий підхід, проявляти громадянську активність та свідомість як в шкільні роки, так і в процесі подальшого життя.

РОЗДІЛ 4. Форми і методи розвитку історичної компетентності при вивченні шкільної теми «Гетьманщина за доби Івана Мазепи»

Сьогоднішня освіта потребує оновлених підходів до викладання історії України в школі, щоб відповідати вимогам цифрової епохи та допомагати учням краще розуміти історичні події в широкому світовому контексті. Для того, що процес навчання став навчання більш цікавим і доступним, вчитель має застосовувати інноваційні методи та технології порч з традиційними навчальними засобами. Поруч з базою знань, що відповідають вимогам навчальної програми 8 класу, вчитель має забезпечити умови для здобуття таких компетентностей, як уміння критично мислити, відповідально ставитися до громадянських обов'язків, працювати з інформацією та взаємодіяти в команді.

Вивчення постаті Івана Мазепи та внутрішньополітичного розвитку Гетьманщини наприкінці XVII – на початку XVIII ст. посідає важливе місце в курсі історії України для 8 класу, оскільки дозволяє розкрити особливості державотворчих процесів ранньомодерної України, формування політичної еліти, взаємовідносини влади й суспільства, а також роль особистості в історії.

В умовах реалізації компетентнісного підходу, закладеного в Концепції Нової української школи, вивчення внутрішньої політики гетьмана Івана Мазепи має виходити за межі простого засвоєння фактів і дат. Основним завданням учителя є організація такого освітнього процесу, який сприятиме формуванню в учнів здатності аналізувати історичні явища, оцінювати діяльність історичних постатей, усвідомлювати багатоваріантність історичного розвитку та проводити паралелі між минулим і сучасністю [5, с.14].

Внутрішньополітична діяльність Івана Мазепи охоплює низку важливих напрямів: зміцнення гетьманської влади, опору на козацьку старшину, реформування адміністративного управління, розвиток економіки,

підтримку культури та освіти, меценатство, а також суперечливу соціальну політику. Саме багатовимірність цієї діяльності створює широкі можливості для використання різноманітних методів і форм навчання, у тому числі інтерактивних та інноваційних.

Методична робота вчителя має будуватися з урахуванням вікових особливостей восьмикласників, які перебувають на етапі активного розвитку критичного мислення, формування власної позиції та потреби в самовираженні. Тому доцільним є поєднання традиційних методів викладання історії з сучасними інтерактивними технологіями, що забезпечують активну участь учнів у навчальному процесі [7, с. 5].

Форми організації навчальної діяльності під час вивчення внутрішньої політики Івана Мазепи повинні бути різноманітними та змінюватися залежно від мети уроку, змісту навчального матеріалу та рівня підготовки учнів.

Фронтальна робота використовується на етапах:

- актуалізації опорних знань (передумови гетьманування Мазепи);
- узагальнення та систематизації матеріалу;
- пояснення складних понять (універсали, старшинська еліта, меценатство) [7, с.7].

Проте в умовах компетентнісного підходу фронтальна форма не повинна домінувати. Вона доцільна лише як організаційний або підсумковий елемент уроку.

Групова робота є однією з найефективніших форм під час вивчення внутрішньої політики Івана Мазепи, оскільки сприяє розвитку:

- уміння працювати в команді;
- навичок аргументації.

Групова форма роботи дозволяє залучити всіх учнів класу до активного опрацювання навчального матеріалу, створює умови для обміну думками, спільного пошуку рішень і формування відповідальності за результат спільної діяльності. Під час вивчення внутрішньополітичного життя

Гетьманщини за Івана Мазепи доцільно організовувати роботу в малих групах (3–5 осіб), кожна з яких отримує окреме завдання або аспект теми.

Ефективною є форма «експертних груп», коли кожна група опрацьовує один напрям внутрішньої політики гетьмана:

- політичне управління та зміцнення влади гетьмана;
- відносини з козацькою старшиною;
- соціальна політика та становище селянства;
- економічний розвиток і фінансова політика;
- культурно-освітня діяльність і меценатство.

Після завершення роботи представники груп презентують результати, а клас у цілому формує узагальнену характеристику внутрішньої політики Івана Мазепи. Така форма сприяє формуванню логічної, інформаційно-мовленнєвої та аксіологічної компетентностей

Парна робота є ефективною під час виконання короткотривалих завдань, спрямованих на осмислення та закріплення матеріалу. Вона дозволяє залучити до активної діяльності навіть менш упевнених учнів, створює комфортні умови для обговорення та формування власної думки [11, с. 14].

При вивченні теми внутрішньої політики Івана Мазепи парна робота може використовуватися для:

- аналізу уривків історичних джерел;
- порівняння різних оцінок діяльності гетьмана;
- формулювання висновків щодо наслідків його політики. Для прикладу учням пропонується два короткі тексти з різними оцінками діяльності І. Мазепи (позитивна та критична). Працюючи в парах, вони визначають аргументи авторів, порівнюють позиції та формулюють власне ставлення.

Індивідуальна форма діяльності має важливе значення для розвитку самостійності учнів, уміння працювати з інформацією та формування навичок самооцінювання. Вона особливо актуальна в умовах дистанційного або змішаного навчання.

Індивідуальні завдання можуть включати:

- підготовку коротких повідомлень або есе;
- виконання тестових і творчих завдань;
- створення інфографіки або хронологічної стрічки подій періоду гетьманування Івана Мазепи.

Такі види діяльності сприяють розвитку навичок самонавчання, що є ключовою вимогою сучасної освіти [12, с. 19].

Методи навчання історії України у 8 класі мають бути спрямовані не лише на передачу знань, а й на формування в учнів умінь аналізувати, узагальнювати, робити висновки та застосовувати знання на практиці. Під час вивчення внутрішньополітичного життя Івана Мазепи доцільно поєднувати традиційні та інноваційні методи навчання.

Проблемно-пошуковий метод передбачає створення на уроці ситуацій, що спонукають учнів до самостійного пошуку відповідей. Вивчення діяльності Івана Мазепи є сприятливим ґрунтом для такого підходу, адже постать гетьмана є суперечливою та неоднозначною.

Приклади проблемних запитань:

- Чи можна вважати внутрішню політику Івана Мазепи державотворчою?
- Чому гетьман спирався на козацьку старшину і які наслідки це мало?
- Чи була соціальна політика Мазепи справедливою для всіх верств населення?

Робота з такими запитаннями сприяє розвитку критичного мислення, уміння аргументувати власну позицію та аналізувати історичні події з різних точок зору.

Робота з історичними джерелами є одним із провідних методів навчання історії України в основній школі та важливим засобом формування історичної предметної компетентності учнів. У контексті компетентнісного підходу вона спрямована не лише на засвоєння готових знань, а й на розвиток умінь самостійно здобувати, аналізувати, інтерпретувати та оцінювати історичну інформацію [8, с. 16]. Особливої актуальності цей метод

набуває під час вивчення внутрішньополітичного життя Гетьманщини за часів Івана Мазепи, оскільки джерела цього періоду відображають складність і багатовимірність політичних процесів, а також різні погляди на діяльність гетьмана.

У процесі вивчення теми внутрішньої політики Івана Мазепи доцільно використовувати різні типи історичних джерел, адаптованих до вікових і пізнавальних можливостей учнів 8 класу. Насамперед це уривки з універсалів гетьмана, які дозволяють безпосередньо ознайомити школярів з офіційними актами влади Гетьманщини. Універсали Івана Мазепи відображають напрями його внутрішньої політики, зокрема питання земельних надань, регулювання соціально-економічних відносин, підтримки церкви та культурних установ, зміцнення влади козацької старшини. Робота з такими документами дає змогу учням побачити гетьмана не лише як історичну постать, а як реального державного діяча, що ухвалював конкретні управлінські рішення.

Не менш важливими є спогади сучасників, хроніки, літописи та листування, які дозволяють відтворити суспільні настрої доби та оцінити внутрішню політику Івана Мазепи з різних позицій. Залучення таких джерел дає можливість продемонструвати учням, що історія не є однозначною, а оцінка діяльності історичних діячів часто залежить від поглядів, соціального становища та політичних інтересів авторів джерел. Це сприяє формуванню в учнів розуміння суб'єктивності історичного знання та необхідності критичного аналізу інформації [12, с. 21].

Під час добору історичних джерел учитель має звертати увагу на їх доступність і відповідність віковим особливостям учнів. Складні за мовою або змістом документи доцільно подавати у вигляді адаптованих уривків із збереженням ключових смислових елементів. Водночас важливо не спрощувати матеріал надмірно, аби учні могли відчутися специфіку історичного тексту та особливості мови епохи.

Робота з історичними джерелами має бути чітко структурованою і здійснюватися за певним алгоритмом. Учитель повинен поступово навчати

учнів визначати авторство джерела, з'ясовувати, ким і за яких обставин воно було створене. Це дає змогу встановити можливу упередженість автора та зрозуміти, інтереси якої соціальної групи він відображає. У контексті теми внутрішньої політики Івана Мазепи важливо звертати увагу на те, чи належав автор джерела до козацької старшини, духовенства, іноземних спостерігачів або був представником інших верств населення [7, с. 9]. Наступним етапом аналізу є визначення мети створення джерела. Учні мають усвідомити, з якою метою був написаний документ: для регулювання внутрішніх справ держави, виправдання політичних рішень, фіксації подій або формування певної громадської думки. Наприклад, універсали гетьмана мали офіційний характер і були спрямовані на управління державою, тоді як мемуари сучасників могли містити особисті оцінки та емоційні судження.

Важливим елементом роботи з джерелами є встановлення історичного контексту. Учитель має допомогти учням співвіднести зміст джерела з конкретним етапом гетьманування Івана Мазепи, визначити, які події або процеси зумовили появу цього документа. Це сприяє формуванню хронологічної та просторової компетентностей, а також уміння бачити історичні явища в динаміці [7, с.9].

Особливу увагу слід приділяти визначенню ступеня достовірності інформації, що міститься в джерелі. Учні мають навчитися розрізняти фактичну інформацію та авторські оцінки, порівнювати дані з різних джерел, виявляти можливі суперечності. Така робота формує навички критичного мислення та інформаційної грамотності, що є надзвичайно актуальним у сучасному інформаційному просторі.

Метод роботи з історичними джерелами доцільно поєднувати з різними формами навчальної діяльності. Наприклад, у груповій роботі учні можуть аналізувати різні джерела та презентувати результати своїх досліджень, у парній – порівнювати два документи з протилежними оцінками діяльності гетьмана, а в індивідуальній – виконувати письмові завдання або мініесе на

основі джерельного матеріалу. Таке поєднання форм роботи сприяє розвитку комунікативних умінь і відповідальності за власний результат [5, с.11].

Використання цифрових технологій значно розширює можливості роботи з історичними джерелами. Онлайн-архіви, електронні підручники, інтерактивні платформи дозволяють учням отримати доступ до різноманітних історичних матеріалів і працювати з ними як у класі, так і самотійно. Це особливо важливо в умовах дистанційного та змішаного навчання.

Отже, метод роботи з історичними джерелами у процесі вивчення внутрішньополітичної діяльності Івана Мазепи є ефективним засобом формування історичної компетентності учнів 8 класу. Він сприяє розвитку інформаційно-аналітичних умінь, критичного мислення, здатності до самотійного пізнання минулого та формування усвідомленої громадянської позиції, що відповідає сучасним завданням шкільної історичної освіти.

Наступними є інтерактивні методи навчання. Інтерактивні методи навчання передбачають активну взаємодію між учнями та вчителем, а також між самими учнями, що забезпечує перехід від пасивного сприйняття навчального матеріалу до його свідомого осмислення й практичного застосування. У процесі вивчення історії України в 8 класі інтерактивні методи сприяють формуванню пізнавальної активності школярів, розвитку критичного мислення та мотивації до навчання [9, с. 10]. Особливо доцільним є їх використання під час вивчення внутрішньополітичної діяльності Івана Мазепи, яка вирізняється складністю, багатогранністю та неоднозначністю історичних оцінок.

Застосування інтерактивних методів дозволяє подати постать Івана Мазепи не лише як історичного діяча з підручника, а як реальну особистість, що діяла в умовах складної внутрішньої та зовнішньої політичної ситуації. Завдяки цьому учні отримують можливість глибше зрозуміти мотиви рішень гетьмана, наслідки його внутрішньої політики та її вплив на розвиток Української козацької держави.

Дискусія є одним із найбільш ефективних інтерактивних методів навчання, що використовується для обговорення суперечливих питань історії. Вивчення внутрішньої політики Івана Мазепи створює сприятливі умови для застосування цього методу, оскільки діяльність гетьмана викликає різні, іноді протилежні оцінки як у сучасників, так і в істориків [7, с.10]. Під час організації дискусії вчитель може запропонувати учням проблемне запитання або тезу для обговорення, розподіливши клас на умовні групи прихильників і критиків політики гетьмана. Наприклад, тема для дебатів: «Чи сприяла внутрішня політика Івана Мазепи зміцненню Української козацької держави?»

У процесі підготовки до дебатів учні працюють з підручником, історичними джерелами, додатковими матеріалами, формулюють аргументи та контраргументи. Така діяльність сприяє розвитку умінь аналізувати інформацію, логічно викладати власну думку та обґрунтовувати її історичними фактами. Важливу роль відіграє й уміння слухати опонентів, поважати іншу точку зору та коректно вести полеміку [27, с. 17].

Дебати сприяють формуванню мовленнєвої, соціальної та громадянської компетентностей, а також навичок публічного виступу. Крім того, вони дозволяють учням усвідомити, що історія не завжди має однозначні відповіді, а оцінка історичних подій і постатей залежить від різних факторів.

Рольова гра є ефективним інтерактивним методом, що дозволяє учням «зануритися» в історичну епоху та відчувати себе учасниками подій. Під час вивчення внутрішньополітичного життя Гетьманщини за часів Івана Мазепи доцільно використовувати рольову гру «Генеральна рада за часів Івана Мазепи» [28, с. 9].

У ході такої гри учні виконують ролі гетьмана, представників козацької старшини, рядових козаків, духовенства та інших соціальних груп. Кожен учасник отримує завдання відповідно до своєї ролі, що дозволяє відобразити різні інтереси та позиції щодо внутрішньої політики гетьмана. Наприклад,

старшина може відстоювати політику земельних надань, тоді як прості козаки — висловлювати занепокоєння зростанням соціальної нерівності.

Рольова гра сприяє розвитку в учнів умінь аргументувати власну позицію, працювати в команді, приймати рішення та нести відповідальність за їх наслідки. Вона також формує соціальну та громадянську компетентності, оскільки учні вчаться розуміти інтереси різних соціальних груп і усвідомлювати складність державотворчих процесів.

Сучасний освітній процес неможливий без використання інноваційних технологій, які сприяють підвищенню зацікавленості учнів у вивченні історії та формуванню цифрової компетентності. Інтеграція цифрових засобів у навчання дозволяє зробити уроки більш наочними, динамічними та доступними.

Доцільним є використання мультимедійних презентацій, які містять схеми, таблиці, портрети історичних діячів, фрагменти документів і карт. Відеофрагменти документальних фільмів допомагають відтворити історичну атмосферу доби та сприяють емоційному сприйняттю матеріалу. Онлайн-платформи для створення тестів і опитувань, зокрема Kahoot та LearningApps, дозволяють оперативно перевірити рівень засвоєння знань і зробити процес оцінювання більш інтерактивним. Використання цифрових карт і інтерактивних хронологічних стрічок допомагає учням краще орієнтуватися в часі та просторі історичних подій. Сервіси Canva та Google Classroom можуть застосовуватися для організації самостійної роботи учнів, підготовки презентацій, інфографіки та обміну навчальними матеріалами. Це сприяє розвитку навичок самонавчання та відповідальності за власний освітній результат [28, с. 11].

Проектна діяльність є важливим складником компетентнісного навчання, оскільки вона поєднує пізнавальну, дослідницьку та творчу активність учнів. У межах вивчення внутрішньої політики Івана Мазепи учні можуть виконувати мініпроекти як індивідуально, так і в групах.

Тематика проектів може включати такі напрями:

- «Іван Мазепа як меценат української культури»;
- «Соціальна політика гетьмана: між інтересами старшини та простого козацтва»;
- «Внутрішня політика Івана Мазепи очима сучасників» [27, с 12].

У процесі виконання проєктів учні працюють з різними джерелами інформації, навчаються відбирати та систематизувати матеріал, формулювати висновки та презентувати результати своєї діяльності. Захист проєктів сприяє розвитку комунікативних умінь і навичок публічного виступу.

Застосування інтерактивних методів, інноваційних технологій та проєктної діяльності у процесі вивчення внутрішньої політики Івана Мазепи створює умови для формування в учнів цілісного уявлення про історичні події, розвитку ключових компетентностей та підвищення інтересу до вивчення історії України.

Отже, вивчення внутрішньополітичного життя Гетьманщини за часів Івана Мазепи в курсі історії України для 8 класу потребує використання різноманітних форм і методів навчання. Поєднання фронтальної, групової, парної та індивідуальної роботи, застосування інтерактивних і інноваційних технологій створює умови для формування в учнів цілісної історичної компетентності.

Запропоновані методичні підходи сприяють розвитку критичного мислення, громадянської свідомості, уміння працювати з інформацією та формуванню активної життєвої позиції учнів, що відповідає вимогам сучасної української освіти.

ВИСНОВКИ

Постать Івана Мазепи, його життєвий шлях і діяльність ще з XVII століття привертала увагу не лише його сучасників і найближчого кола, а й широких верств населення – простих людей, літописців, політичних діячів, дипломатів, власників господарств тощо. Постать Івана Мазепи була настільки видатною, що дослідження, присвячені його діяльності, складають широку історіографічну традицію. Погляди на життя, діяльність особистість Мазепи могли бути радикально різними, як історичні портрети гетьмана, змальовані в різні епохи. Через надзвичайно широкий спектр інтерпретацій та оцінок його діяльності, постать Івана Мазепи є складним об'єктом дослідження. При вивченні історії в загальноосвітній школі важливості набувають будь-які критичні погляди науковців, а також їх відповідність триваючій шкільній програмі. Виходячи з вищевикладеного, при написанні цієї дипломної роботи ми зупинили вибір на низці інформаційних джерел, що склали джерельну базу та історіографію дослідження.

Іван Мазепа відзначився особистими політичними поглядами, в тому числі, у галузі внутрішньої політики Гетьманщини. Сучасні дослідники визначають ці часи реальними спробами започаткування основ автономності майбутньої України, роками її боротьби за подальшу незалежність, незважаючи на те, що гетьман тривалий період підтримував тісні стосунки з Російською імперією та особисто царем Петром I. Соціально-політична та економічна сфери розвитку держави за часів правління Мазепи зазнала значних змін, у чому можна простежити європейський вплив. Окрім політичних зв'язків, Мазепа підтримував економічні з сусідніми країнами, суттєво розвинувши українську торгівлю. частина нововведень в економіці показали себе ефективними, інші – зазнали поразки та вимушено були відмінені. Це стосувалось таких важливих внутрішніх питань, як система розподілу земель, оподаткування, фінансові відносини з козацькою старшиною, яка за часів Мазепи належала до політичної еліти Гетьманщини.

Іван Мазепа сам був заможною людиною, а в той же час, розширював державні території, викупуваючи приватні земельні володіння за власний кошт.

Політика в культурно-освітній сфері стала одним із знакових показників в діяльності Івана Мазепи, який сам мав високий рівень освіченості та виховання, що сприяло його значній увазі до цих галузей. Мазепа підтримував науку, фінансував освітні заклади та книго друкарство, сприяв розвитку грамотності на землях Гетьманщини. Зробивши вагомий внесок у розвиток мистецтва та архітектури, гетьман став засновником нового естетичного стилю, які пізніше отримав назву «Мазепинське бароко». Будівлі, зведені за часів правління гетьмана, пам'ятники архітектури та мистецтва частково збереглися до часів сьогодення. Ще за свого життя Мазепа став відомим меценатом, які підтримував фінансово різні сфери, в тому числі церковну, виділяючи власні гроші на будівництво та ремонт монастирів, церковних споруд, закупівлю атрибутів служби та літератури.

Аналіз джерел та історіографії дослідження особливостей розвитку Гетьманщини за часів правління Івана Мазепи та реалізації ним внутрішньої політики в державі характеризується різноманітністю підходів дослідників, погляди яких відрізняються і сьогодні. Історіографія проблематики охоплює хронологічний період від часів закінчення перебування І.Мазепи у статусі гетьмана до наших днів. Сьогодення показує, що Іван Мазепа був не лише історично вагомою постаттю, а й ідеологом української державності, який сформував нове бачення минулого та вплинув на розвиток української історичної пам'яті й національної свідомості. Часи правління Мазепи відображають політичні настрої епохи, ідеали автономії, прагнення зберегти національну ідентичність. Всі ці аспекти набувають важливості при методичному підходів до викладання в загальноосвітній школі теми «Внутрішньополітичний розвиток Гетьманщини в часи гетьмана Івана Мазепи (1687-1709)», що за сучасною навчальною програмою опрацьовується у 8 класі.

Одним із завдань сучасного вчителя історії у загальноосвітній школі виступає формування історичної предметної компетентності учнів для того, щоб вони отримували навички опанування історією України як в класному колективі під керівництвом педагога так і самотійно. Важливим є комплексний підхід, який передбачає набуття нових знань та закріплення вже отриманих у сфері ознайомлення з історичними поняттями і фактами, уміння працювати з різними видами джерел, критично опрацьовуючи отриману інформацію, формувати висновки та створювати власні аргументовані судження. В той же час, формування історичної предметної компетентності передбачає не лише відтворення навчального матеріалу, а зосередження на пізнавальних процесах школярів, формування навичок аналізу інформації, можливості надання власної оцінки історичним подіям та фактам, що ґрунтується на їх причинно-наслідкових зв'язках. Історична компетентність може вважатися успішно сформованою в тому випадку, коли учень як оволодіває певним обсягом знань, так і може застосувати їх на практиці, у реаліях його звичайного життя. Важливим є вміння співвідносити події минулого із сьогоденням. Саме в цьому випадку учень розуміє, що хід історичних подій може розвиватися у різних напрямках. Для успішного розвитку держави важливою складовою є змога співвідносити власну громадянську позицію із досвідом минулих поколінь.

Проаналізувавши доробок сучасних науковців та педагогів, ми знайшли низку методичних підходів формування історичної компетентності школярів у процесі вивчення внутрішньополітичного розвитку Гетьманщини за правління І. Мазепи, а також визначили форми і методи розкриття теми «Внутрішньополітичний розвиток Гетьманщини в часи гетьмана Івана Мазепи» на уроках історії у 8 класі.

Розвиток історичної компетентності учнів під час вивчення теми «Гетьманщина за доби Івана Мазепи» забезпечується поєднанням різноманітних форм і методів навчання, вибір яких здійснюється вчителем самотійно з урахуванням нормативних рекомендацій системи освіти,

програм навчання, календарного плану навчання тощо. Найбільшу ефективність дають комбіновані уроки, коли під час одного заняття учень має змогу здійснювати проблемно-пошукову діяльність, самостійно осмислюючи отриману з інших джерел інформацію. Це є особливо актуальним, оскільки погляди на діяльність гетьмана Івана Мазепи, його внутрішню політику відрізнялися у різних істориків та науковців, часто вони були діаметрально протилежними. Застосування різних форм та методів навчання під час уроку може допомогти кожному учневі самостійно здійснити критичну оцінку діяльності І. Мазепи, оцінивши його роль у творенні української державності.

У магістерській роботі здійснено комплексне дослідження проблеми розвитку історичної компетентності учнів 8 класу під час вивчення діяльності гетьмана Івана Мазепи на уроках історії України. Особливість вибору вчителем історії форм та методів викладання зумовлена сучасними вимогами компетентнісного підходу в освіті, орієнтацією шкільного курсу історії на формування в учнів умінь самостійного історичного мислення, критичного аналізу джерел та усвідомленого ставлення до національного минулого.

У ході дослідження ми встановили, що розвиток історичної компетенції є важливою складовою частиною розвитку особистості сучасного школяра. У перспективі такого розвитку учень поєднає набутий ним обсяг знань з умінням опрацьовувати різні інформаційні джерела, здійснювати аналіз отриманої інформації та інтегрувати її до подій сучасного життя за необхідності. Діяльність гетьмана Івана Мазепи є доволі складно та проти річною темою до сьогоднішнього дня. В той же час, раціональний вибір форм та методів її опанування створює сприятливі умови для формування історичної компетентності восьмикласників.

Здійснивши аналіз підручників з Історії України для 8-9 класів, присвячених Гетьманщині за доби Івана Мазепи, ми виявили, що вона надається у хронологічній послідовності. В той же час, постать Івана Мазепи,

є ефективним навчальним матеріалом для формування в учнів умінь знань про особливості його правління. На нашу думку, проаналізовані нами підручники з історії України для 8 класу, більш повно висвітлюють військову та зовнішню політику Мазепи, приділяючи менше уваги внутрішній політиці та стану розвитку Гетьманщини за часів правління цього гетьмана.

У роботі обґрунтовано ефективність використання активних і інтерактивних методів навчання (робота з історичними джерелами, дискусії, проблемні питання, рольові ігри, проєктна діяльність, аналіз історичних портретів) у процесі вивчення діяльності гетьмана Івана Мазепи. Застосування таких методів сприяє підвищенню пізнавальної активності учнів, розвитку історичного мислення та формуванню навичок самостійного пізнання минулого.

В ході написання ми дійшли висновку, що систематичне та цілеспрямоване впровадження компетентнісно орієнтованих форм і методів навчання під час вивчення теми про Івана Мазепу позитивно впливає на рівень сформованості історичної компетентності восьмикласників. Результати дослідження підтверджують, що вивчення діяльності гетьмана Івана Мазепи на уроках історії України у 8 класі є ефективним засобом розвитку історичної компетентності учнів за умови використання компетентнісного підходу, сучасних методів навчання та критичного аналізу історичних джерел. Матеріали магістерської роботи можуть бути використані в практиці викладання історії України в закладах загальної середньої освіти, а також у подальших науково-методичних дослідженнях проблем формування історичної компетентності школярів.

Перспективу дослідження вбачаємо у подальшому, більш детальному, аналізі особливостей внутрішньополітичного розвитку Гетьманщини в часи гетьмана Івана Мазепи та викладання цієї теми на уроках історії України у 8 класі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Законодавчі та нормативні документи

1. Державний стандарт базової середньої освіти. URL: <https://cutt.ly/a5AwfRz>.
2. Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII «Про освіту». URL: <https://cutt.ly/U5AqINW>.
3. Закон України від 16.01.2020 № 463-IX «Про повну загальну середню освіту». URL: <https://cutt.ly/2JQWkJQ> (дата звернення: 07.10.2024).
4. Історія. Модельні програми 5–6 і 7–9 класів НУШ. URL: https://osvita.ua/school/program/program-5-9/83189/#google_vignette.
5. Концепція «Нова українська школа». URL: <https://cutt.ly/h5Aq1mH>.
6. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України. 06 червня 2022 року № 527. URL: <https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2022/06/62a0421e24258666156501.pdf>.
7. Методичні рекомендації з питань викладання історії України у 8 класі. URL: <https://ra.dar.v.ua/articles/jak-vikladati-istoriju-u-8-klasi.html>.
8. Методичні рекомендації МОН щодо здобуття загальної середньої освіти в умовах воєнного стану (Наказ МОН № 563 від 15.05.2023). Режим доступу: <https://mon.gov.ua/npa/pro-vnesennia-zmin-u-metodychni-rekomendatsii-shchodo-okremykh-pytan-zdobuttia-osvity-v-zakladakh-zahalnoi-serednoi-osvity-v-umovakh-voiennoho-stanu-v-ukraini-2>.
9. Модельна навчальна програма «Історія України. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. Пометун О. І., Ремех Т. О., Гупан Н. М., Малієнко Ю. Б., Серова Г. В.). URL: https://osvita.ua/doc/files/news/901/90134/Istoriya_Ukrayiny_7-9_kl_Pometun_ta_in-0.pdf

10. Навчально-методичні посібники для педагогічних працівників.
URL: https://znayshov.com/News/Details/navchalno-metodychni_posibnyky_dlia_pedahohichnykh_pratsivnykiv/9?fbclid=IwY2xjawODJnVleHRuA2FlbQIxMABicmlkETFrYjJlajByNkZvSVE0aWFmc3J0YwZhchBfaWQQMjIyMDM5MTc4ODIwMDg5MgABHj-EhLhj0Sotr_H8hXD3tdz4cmUEeLu4Bh9tyNlA2YOBKU9k73BS8DFeqfum_aem_xnySw-dkTJKUO6Vb51LRXg
11. Навчальні програми для 8-9 класів (Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/osvitni-programi/navchalni-programi-dlya-6-9-klasiv>.
12. Навчальна програма «Історія України 8 клас » НУШ. URL: <https://vseosvita.ua/library/navchalna-prohrama-istoriia-ukrainy-8-klas-nush-na-20252026-nr-973433.html>.
13. Навчальна програма для загальноосвітніх закладів «Історія України. Всесвітня історія 5-9 класи». URL: <https://cutt.ly/mJQR0TH> (дата звернення: 18.03.2025).
14. Календарно-тематичне планування з історії України 8 клас (НУШ). URL: <https://www.historyua.com/2025/06/10/kalendarno-tematychnne-planuvannya-z-istoriyi-ukrayiny-8-klas-nush-2/>.

Джерела українських і міжнародних організацій, фондів

15. Всеукраїнська школа онлайн. 2022. Режим доступу: <https://lms.e-school.net.ua/about>.
16. Всеукраїнська громадська організація «Українське Реєстрове Козацтво». До міцної держави та добробуту народу України через духовність і патріотизм кожної людини Іван Мазепа: від анафеми до визнання.
URL: http://www.kozatstvo.net.ua/ua/publications/uk_r.php?d=a&i=2327

17. Громадянська та історична освітня галузь. URL: <https://imzo.gov.ua/model-ni-navchal-ni-prohramy/hromadians-ka-ta-istorychna-osvitnia-haluz/>

18. Міська спеціалізована молодіжна бібліотека. Іван Мазепа. На терезах вічності. URL: https://msmb.org.ua/books/thematic_bibliography/208/.

19. Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/>.

Історичні документальні джерела

20. Бутич І. Універсали Івана Мазепи. 1687-1709. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Butych_Ivan/Universal_y_Ivana_Mazepy_1687-1709/

21. Історія Русів. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1745/file.pdf>

22. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. URL: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_grabyanka_1992/e_dzherela_grabyanka_1992.pdf.

23. Літопис Самійла Величка. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/narod/printout.php?id=8&bookid=1>.

24. Літопис Самовидця. Текст. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/narod/printout.php?id=4&bookid=1>

Преса і медіа

25. Виправданий історією: Іван Мазепа. URL: <https://old.odn.te.ua/107>.

26. Ковтун Ю. Іван Мазепа: виправданий історією. *Дзеркало тижня*. 2001. 23 серпня.

27. На Урок. Галушко К. Конспект уроку «Гетьманська Україна. Гетьманщина за правління Івана Мазепи». URL: <https://naurok.com.ua/urok-getmanska-ukra-na-getmanschina-za-pravlinnya-ivana-mazepi-241200.html>.

28. На Урок. Федорович В. Конспект уроку «Гетьманщина в часи правління Івана Мазепи». URL: <https://vseosvita.ua/library/konspekt-uroku-getmansina-v-casi-pravlinna-ivana-mazepi-122586.html>.
29. Пиріг П. Соціально-економічна політика гетьмана Івана Мазепи. *Сіверянський літопис*. 2007. №3. С.12-18.
30. Пікуль І. Мазепа сьогодні і за часів Гетьманщини. Поради та ідеї для уроку про видатного гетьмана. URL: <https://nus.org.ua/2025/02/12/mazepa-sogodni-i-za-chasiv-getmanshhyny-porady-ta-ideyi-dlya-uroku-pro-vydatnogo-getmana/>.
31. Стрішенець М., Павлов К. Економічні погляди та економічна політика гетьмана Івана Мазепи. *Економічний журнал Волинського національного університету ім. лєсі України*. 2021. №2. URL: <https://doi.org/10.29038/2786-4618-2021-02-6-15>.
32. Фільми, що присвячені Івану Мазепі. URL: <http://www.mazepa.name/filmy-shcho-prysvyacheni-ivanu-mazepi/>.

Монографії, брошури, статті

33. Вашкевич В. Методика викладання історії: необхідність оновлення. URL: <https://nasplib.isoftware.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/2f5cb8c4-30a7-4fff-87f4-e4fdc7abcf8a/content>
34. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII - початок XX ст.). Львів: Світ, 2006. 447 с.
35. Гончарук В. Викладання історії України через призму сучасних педагогічних технологій. URL: <https://pedagogical-academy.com/index.php/journal/article/view/496>.
36. Горенко Л. «Історія русів» як джерело культурологічних рецепцій 80-х років XVIII–першої половини XIX століття. URL: <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=623607>.

37. Горобець В. Іван Мазепа як гетьман: тенденції державного будівництва в гетьманаті 1687-1709 рр. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0018378>.
38. Григоренко С., Кушнір М., Радзієвський Ю. Майбутня історія України. URL: <https://futurehistory.com.ua/>.
39. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. К.: Портал, 2024. 416 с.
40. Грушевським М. Історія України-Руси. Видання в десяти томах. URL: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur.htm>.
41. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст.: кордони, населення, право. К: Основи, 1996. 222 с.
42. Дорошко М. Тернистий шлях України від колонії європейського типу до суб'єкту міжнародних відносин. К.: Ніка-Центр, 2025. 200 с.
43. Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009078>.
44. Журавльов Д. Мазепа: людина, політик, легенда. Харків : Фоліо, 2007. 382с.
45. Коляда І. Гетьманщина за правління Івана Мазепи. URL: <https://enpuirb.udu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9f6c0da3-f062-4803-8005-f89102beb601/content>
46. Кононенко В. Модернізація Гетьманщини: проекти козацької адміністрації 1687-1764 рр. К.: Інститут Історії України НАН України, 2017 . 305 с.
47. Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kravchenko_Volodymyr/Ukraine_imperiia_Rosiia_V_ybrani_statti_z_modernoi_istorii_ta_istoriohrafii/
48. Лисенко В. Оцінка діяльності Івана Мазепи в українській та зарубіжній історіографії. URL:

https://chtyvo.org.ua/authors/Zbirka/Sumski_istorykokraieznachchi_studii_Zbirnyk_materialiv_III_Vseukrainskoi_naukovo-praktychnoi_interne.pdf#page=114

49. Луців В. Гетьман Іван Мазепа. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1935/file.pdf>.

50. Мазепіана: матеріали до бібліографії (1688–2009) / Упоряд. та авт. передм. О. О. Ковалевська; відпов. ред. О. А. Удод. К.: Темпора, 2009. 248 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-8201-82-0/978-966-8201-82-0.pdf>

51. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709. URL: <http://litopys.org.ua/coss4/mazk.htm>.

52. Мороз П. Історична предметна компетентність учнів старшої школи: визначення та складники. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/719398/1/%D0%A2%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D0%9C%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%9F.pdf>

53. Москаленко В. Г. . Пустомітенко О. Д. Меценатська діяльність Івана Мазепи. *Дослідження і розвідки з всесвітньої історії і правознавства* : зб. наук. праць / ред. кол. : О. І. Кожухар, Ю. І. Чирва, В. О. Яшин. Кривий Ріг, 2011. Вип. 9. С. 65-76.

54. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк; Париж ;Торонто: Вид. Орг. Оборони Чотирьох Свобід України, Ліги Визволення України. – 1960. 406, [3] с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C.

55. Одерій Т. Формування ключових компетентностей на уроках історії. URL: <https://naurok.com.ua/dopovid-na-temu-formuvannya-klyuchovih-kompetentnostey-na-urokah-istori-447231.html>.

56. Павленко С. Гетьман Іван Мазепа. Перше п'ятиріччя правління. К.: Мистецтво. 2021. 320 с.

57. Павленко С. Іван Мазепа. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. 406 с.

58. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська акад..», 2005. 304 с.
59. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: Соратники та прибічники. К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. 604 с.
60. Січинський В. Іван Мазепа. Людина і меценат. Філадельфія, 1951. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2033/file.pdf>.
61. Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Subtelny_Orest/Mazepyntsi_Ukrainskyi_separatyzm_na_pochatku_XVIII/.
62. Тригубенко Н. Гетьманщина за часів правління Івана Мазепи. URL: <https://vseosvita.ua/lesson/hetmanshchyna-za-pravlinnya-ivana-mazepy-149664.html>
63. Чухліб Т. Перші роки гетьманування Івана Мазепи. URL: <http://www.mazepa.name/history/chuhlib2.html>.
64. Чухліб Т. Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002831>.
65. Фошан Я. Історія Русів – окремі зауваги до концепції і авторства твору. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe.
66. Шевчук В. Просвічений володар. Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой. К., Либідь, 2011. 464 с.
67. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. Т. 2. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/yavornytskyi/istoria_zaporizkykh_kozakiv_tom1/.
68. Ясь О. «Невикінчена» харизма. Образ Івана Мазепи в конструкції Мазепинського ренесансу Олександра Оглоблина. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Yas_Oleksii/Nevykinchena_kharyzma_Obraz_Ivana_Mazepy.pdf?

69. Іван Мазепа і його доба: історія, культура, національна пам'ять : матеріали міжнар. наук. конф., [15-17 жовт. 2008 р., Київ, Полтава] / Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.». Київ: Темпора, 2008. 486 с.

70. Іван Мазепа та просторово-часовий колорит його доби. Збірник наукових праць за матеріалами однойменного круглого столу, присвяченого 385-й річниці з дня народження гетьмана (20 березня 2024 р., м. Київ). Упоряд. та відп. ред. О. Ковалевська. Київ: Академперіодика, 2024. 175 с.

Енциклопедичні і довідкові видання

71. Антонович В. Про козацькі часи на Україні / Післям. М. Ф. Слабошпицького; Комент.: О. Д. Василюк, І. Б. Гирич. К.: Дніпро, 1991. 238 с.

72. Енциклопедія історії України: Додатковий том. – Кн. 1: А–Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова редкол.), Г. В. Боряк (заст. голови), Я. В. Верменич, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, В. М. Даниленко, Л. О. Зашкільняк, С. В. Кульчицький (заст. голови), О. Є. Лисенко, О. П. Реєнт, О. С. Рубльов (відп. секр.), О. П. Толочко, О. А. Удод, Л. Д. Якубова, О. В. Ясь. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2021. 773 с. URL: <http://resource.history.org.ua/project/0000029>.

Підручники і посібники

73. Дубінський В. Методика викладання історії в школі: навчально-методичний посібник для організації самостійної роботи студентів історичного факультету. 2-е вид., виправлене і доповнене. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет

74. Інноваційний формат сучасного уроку з історії (методичні рекомендації). / Укладачі: д.і.н., проф. Добржанський О.В., к.і.н., асист. Богачик Т.С. Чернівці: Технодрук, 2021. 32 с.

75. Історія України від найдавніших часів до сьогодення: навчальний посібник для семінарських занять студентів - іноземних громадян 1-го курсу медичних та фармацевтичних факультетів спеціальностей «Медицина», «Педіатрія», «Стоматологія», «Фармація, промислова фармація» / упоряд.: П.О. Бідзіля, С.С. Дідик. Запоріжжя: ЗДМУ, 2019. 122 с.

76. Історія України : підруч. для 8 класу закл. загал. серед. освіти / [А. А. Галімов, О. В. Гісем, О. О. Мартинюк, О. М. Сирцова]. Харків : Вид-во «Ранок», 2025. 272 с.

77. Історія України : підруч. для 8-го кл. / Віталій Власов, Оксана Данилевська, Дмитро Ващук. Київ : Генеза, 2025. 256 с. : Пометун О. П5 5 Методика навчання історії в школі / О.І. Пометун, Г.О. Фрейман. К.: Генеза, 2006. 328 с.

78. Історія України : підруч. для 8 кл. закладів загальної середньої освіти / І. Я. Щупак, Б. В. Черкас, О. В. Бурлака, Н. С. Власова, К. Ю. Галушко, В. О. Кронгауз, І. О. Піскарьова, Д. О. Секиринський. Київ : УОВЦ «Оріон», 2021. 224 с.

79. Історія України. 7-9 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. Київ: HREC PRESS, 2022. 260 с. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navch.progr.2022.WH.HU.6-11.pdf>.

80. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – Т. 1 / Ред. кол. : В. А. Смолій (відп. ред.), О. А. Бачинська, А. О. Гурбик, О. І. Гуржій, С. А. Леп'явко, В. М. Матях (відп. секр.), Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, Т. В. Чухліб (заст. відп. ред.), В. О. Щербак; Авт. кол.: В. А. Брехуненко, Л. В. Войтович, О. Б. Головка, В. М. Горобець, А. О. Гурбик, С. А. Леп'явко, В. Л. Маслійчук, В. М. Матях, В. І. Мільчев, О. П. Моця, В. А. Смолій, О. Г. Сокирко, В. В. Станіславський, В. С. Степанков, О. К. Струкевич, Б. В. Черкас, Т. В. Чухліб, В. О. Щербак. НАН України. Інститут історії України; Науково-дослідний інститут козацтва. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 800 с.

81. Комарніцький О. Історія України: навч. посіб. для студ. коледжів, технікумів та училищ. Кам'янець-Подільський, ТОВ «Друкарня Рута», 2015. 596 с.
82. Концепція педагогічної освіти. Історія української школи і педагогіки: хрестоматія / упорядн. О. О. Любар ; за ред. В. Г. Кременя. Київ : Знання, КОО, 2003. С. 704–718. Режим доступу: <http://194.44.152.155/elib/local/r/r31.pdf> (дата звернення: 25.03.2025).
83. Петреченко І. Історія України доби Гетьманщини: навчально-методичний посібник. Чернігів: Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, 2022. 112 с.
84. Пометун О.І., Гупан Н.М., Власов В.С. Компетентісно орієнтована методика навчання історії в основній школі : методичний посібник. К. : ТОВ «КОНВІ ПРИНТ», 2018. 208 с.
85. Пометун О. Методика навчання історії в школі. К.: Генеза, 2006. 328 с.
86. Старєва А. Методика навчання історії: особистісно орієнтований підхід: навч.-метод. посібн. Миколаїв: *Іліон*, 2007. 152 с.
87. Яковенко Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків: Видавництво ХНАДУ, 2017. 324 с.

Автореферати дисертацій

88. Ющенко П. Києворуська спадщина в історичній пам'яті українського суспільства (XII – початок XXI ст.). URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Yuschenko_Petro/Kyievoruska_spadschyna_v_istoryc_hnii_pamiaty_ukrainskoho_suspilstva_XII_pochatok_XXI_st.pdf.

ДОДАТКИ

Додаток 1

План-конспект уроку з «Історії України»
Урок № **Дата:** **8 – клас**

Тема уроку: «Внутрішньополітична діяльність гетьмана Івана Мазепи»

Мета:

навчальна:

- розкрити особливості розвитку Гетьманщини наприкінці XVII – на початку XVIII ст. за правління І. Мазепи; */інформаційна*
- з'ясувати основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики гетьмана І. Мазепи; */інформаційна*
- охарактеризувати причини, перебіг і наслідки переходу І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII; */інформаційна*
- показати роль І. Мазепи в розвитку культури, освіти та церковного життя Гетьманщини; */інформаційна*

розвивальна:

- формувати вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між історичними подіями (аналізуючи політику Московської держави щодо Гетьманщини); */логічна*
- розвивати вміння аналізувати історичні факти та події (через обговорення діяльності І. Мазепи); */логічна*
- розвивати хронологічну компетентність (визначаючи послідовність подій доби І. Мазепи); */хронологічна*
- формувати вміння працювати з історичними джерелами та робити узагальнення (на основі універсалів, свідчень сучасників, оцінок істориків); */логічна*
- формувати вміння характеризувати історичну постать та давати їй оцінку (діяльність І. Мазепи); */аксіологічна*
- розвивати комунікативну компетентність (шляхом усних відповідей, участі в дискусіях); */мовленнєва*
- розвивати вміння аргументовано висловлювати власну думку й робити висновки; */логічна, мовленнєва*

виховна:

- виховувати повагу до історичного минулого України та її державницьких традицій; */аксіологічна*
- формувати патріотичні почуття на прикладі боротьби української еліти за автономію та незалежність; */громадянська*
- сприяти усвідомленню значення особистої відповідальності історичних діячів за долю держави; */громадянська, особиста*

- виховувати толерантність і культуру спілкування під час обговорень та дискусій, стимулювати інтерес учнів до вивчення історії України; /*громадянська*
- виховувати вміння працювати в колективі та поважати думку інших; /*мовленнєва*

Обладнання: підручник «*Історія України 8 клас*»), схематично-зображальний та інший роздатковий матеріал.

1.

Ча с	Етап уроку	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учнів	Примітки
2 хв	I. Організацій ний момент	Привітання, емоційне налаштування, перевірка присутніх		
6 хв	II. Перевірка домашнього завдання		Фронтальне опитування СФОРМУЛЮЙТЕ СУДЖЕННЯ ПРО: ■ колонізацію українським населенням земель, що сприяло формуванню Слобожанщини і Ганщини; ■ успішний господарський розвиток цих земель; ■ статус Запорозької Січі в 70—80-х рр. XVII ст.; ■ вплив політики кошових отаманів на події на теренах Гетьманщини; ■ місце в історії України І. Сірка. Робота з картою : Покажіть на карті атласу території Слобожанщини, Запорозької Січі	<i>логічна</i> <i>Просторова</i>
3 хв	III. Етап мотивації	Історія знає чимало постатей, діяльність яких по-різному оцінювали сучасники й нащадки. Одні вважали їх зрадниками, інші — державниками та меценатами. Ім'я Івана Мазепи впродовж століть було оповите міфами, заборонами та перекрученнями. Проте саме за його правління Гетьманщина досягла значного економічного піднесення, розвитку	Проблемне запитання — Як ви вважаєте, що є важливішим для правителя: зовнішні союзи чи внутрішнє зміцнення держави? Свою думку коротко аргументуйте. Асоціативний ряд — Назвіть 2–3 слова або поняття, які у вас асоціюються з ім'ям Івана Мазепи. Запишіть їх у зошит. Наприкінці уроку ми повернемося до цього завдання й перевіримо, чи змінилися ваші уявлення.	<i>Логічна</i> <i>Аксіологічна</i>

		культури, освіти й церковного будівництва. Сьогодні ми спробуємо з'ясувати: якою була внутрішня політика І. Мазепи та чи можна вважати її кроком до зміцнення української державності.. <i>/інформаційна</i>								
2 хв	IV. Актуалізація опорних знань		• Яку епоху ми вивчаємо? • Які характерні риси цієї епохи?	<i>хронологічна</i> <i>логічна</i>						
17 хв	V. Вивчення нового матеріалу	Внутрішня політика Івана Мазепи була спрямована на зміцнення Гетьманщини як автономної козацької держави у складі Московської держави. Значну увагу гетьман приділяв адміністративній сфері. Він намагався посилити гетьманську владу, забезпечити стабільність управління та впорядкувати діяльність козацької старшини. За його правління зберігався полково-сотенний устрій, який залишався основою адміністративного поділу. Старшина поступово	«Політика Мазепи: плюс чи мінус?» Форма роботи: парна або групова Завдання для учнів: Учні отримують таблицю з напрямками внутрішньої політики І. Мазепи: • адміністративна • економічна • соціальна • освітня • культурна • церковна Кожна пара/група обирає 1–2 напрями та заповнює таблицю: <table><tr><th>Напрямок Політики</th><th>Позитивні наслідки</th><th>Негативні Наслідки</th></tr><tr><td></td><td></td><td></td></tr></table> Обговорення:	Напрямок Політики	Позитивні наслідки	Негативні Наслідки				<i>Логічна</i> <i>Аксіологічна</i> <i>Громадянська</i>
Напрямок Політики	Позитивні наслідки	Негативні Наслідки								

		перетворювалася на привілейовану верству, отримуючи земельні володіння й маєтності, що сприяло формуванню української козацької еліти та зменшенню внутрішніх конфліктів у державі/ інфмаційна. В економічній галузі політика Мазепи була спрямована на розвиток господарства та наповнення державної скарбниці. Удосконалювалася система оподаткування, заохочувався розвиток сільського господарства, ремесел і промисловості. Активно розвивалися млини, селітроварні, рудні, сприялося торгівлі як усередині Гетьманщини, так і з іншими європейськими країнами. Міста з магдебурзьким правом зберігали самоврядування, що позитивно впливало на економічний розвиток./ інформаційна Соціальна політика гетьмана мала суперечливий характер. З одного боку, козацька старшина отримувала значні привілеї та земельні наділи, з	– Чи могла внутрішня політика задовольнити інтереси всіх верств населення? – Який напрям був найважливішим для зміцнення держави? Робота в парах Короткотривале інтерв'ю з Іваном Мазепою Мета діяльності: поглибити розуміння внутрішньої політики І. Мазепи; розвивати вміння формулювати запитання, аналізувати історичні факти, аргументовано висловлювати думки; формувати комунікативну та історичну компетентності. Учитель повідомляє учням, що вони виконуватимуть історичну рольову вправу — коротке інтерв'ю з гетьманом Іваном Мазепою. Клас об'єднується в пари. У кожній парі: ➤ учень 1 — журналіст (літописець, посол, іноземний мандрівник); ➤ учень 2 — Іван Мазепа. Учні самостійно обирають час і обставини інтерв'ю, наприклад: • початок гетьманування І. Мазепи; • період економічного піднесення Гетьманщини; • час активного храмового будівництва;	Громадянська Логічна Аксіологічна Хронологічна Мовленнєва
--	--	--	---	---

	іншого — посилювалася залежність селян від землевласників і зростали феодалні повинності. Водночас Мазепа намагався не допустити соціальних вибухів, зберігаючи рівновагу між різними верствами населення. Козацтво залишалося важливою військовою та суспільною силою Гетьманщини. Велику увагу Іван Мазепа приділяв освіті та науці. Він був одним із найвідоміших меценатів свого часу, підтримував Києво-Могилянську академію, сприяв розвитку шкіл і книгодрукування. За його правління видавалися навчальні та богословські книги, що сприяло поширенню освіти й формуванню освіченої української еліти. Важливою складовою внутрішньої політики Мазепи був розвиток культури. Саме в цей період відбувся значний підйом архітектури та мистецтва, зокрема поширився стиль українського, або мазепинського, бароко. Було збудовано й	• після реформ у системі управління; • напередодні важливих політичних рішень. Орієнтовні напрями запитань: • управління Гетьманщиною; • ставлення до козацької старшини й селян; • економічні зміни; • підтримка освіти, культури та церкви; • особисте бачення майбутнього держави. «Іван Мазепа» готує відповіді, спираючись лише на історичні факти, використовуючи форму першої особи. Кілька пар за бажанням відтворюють фрагмент інтерв'ю перед класом. Після цього учитель ставить запитання: ➤ Що нового ви дізналися про внутрішню політику І. Мазепи? ➤ Які риси гетьмана проявилися у відповідях? ➤ Чи можна назвати І. Мазепу державником? Творче завдання «Історичний портрет Івана Мазепи» Форма роботи: індивідуальна Завдання: На основі вивченого матеріалу учні складають короткий	Інформаційна Інформаційна Аксіологічна
--	---	---	---

		відновлено багато церков, монастирів та інших споруд, які стали визначними пам'ятками української культури. Окреме місце у внутрішній політиці гетьмана займала підтримка православної церкви. Іван Мазепа фінансував будівництво та відновлення храмів, робив щедрі пожертви монастирям, підтримував церковні установи. Православна церква за його правління відігравала важливу роль не лише в духовному, а й в освітньому та культурному житті українського суспільства./інформація	історичний портрет І. Мазепи, використовуючи такі опори: • які риси характеру проявилися у його внутрішній політиці; • як він ставився до освіти, культури та церкви; • які цілі переслідував як державний діяч. Умова: Заборонено використовувати оцінки з підручника дослівно — лише власні формулювання.	
6 хв	VI. Узагальнення і систематизація знань		Гра: «Історичне перевтілення» Учні діляться на невеличкі групи. Кожна з груп учнів	Логічна

	учнів		швидко обирає того, хто буде представляти групові інтереси. Представники витягують картки, на яких зазначено, кого вони мають представляти у короткотривалому монолозі (Іван Мазепа, представники козацької старшини, науковці, власники господарств). Представники інших груп мають вгадати історичний персонаж або його посаду. «Закінчи речення» Форма роботи: індивідуальне, фронтальне опитування ➤ «Найбільше мене здивувало у внутрішній політиці І. Мазепи...» ➤ «Я зрозумів(ла), що гетьманська влада...» ➤ «Внутрішня політика Мазепи була важливою, тому що...»	<i>Аксіологічна</i> <i>Мовленнєва</i> <i>Логічна</i> <i>Мовленнєва</i>
3 хв	VII. Висновки	Внутрішньополітична діяльність Івана Мазепи була спрямована на зміцнення Гетьманщини та впорядкування її внутрішнього життя. Гетьман прагнув посилити владу, розвинути економіку, підтримати освіту, культуру й православну церкву. Водночас його політика сприяла утворенню козацької старшини як привілейованої верстви, що ускладнювало становище селян. Попри суперечливість, внутрішня політика І. Мазепи заклала		

		підґрунтя для розвитку української державницької традиції та культурного піднесення Гетьманщини.. <i>інформаційна</i>		
1 хв	Домашнє завдання		Опрацювати §26-27 Підготувати презентацію, що оцінюватиме важливість внутрішньополітичної діяльності Івана Мазепи. Створити інтерактивну карту Гетьманщини у період найбільшого розквіту Гетьманщини за часів правління І. Мазепи (за бажанням).	<i>Інформаційна</i> <i>Хронологічна</i> <i>Логічна</i> <i>Аксіологічна</i>